

नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू

अधिवक्ता प्रकाशमणि शर्मा
अधिवक्ता राजुप्रसाद चापागाई

१. सामान्य परिचय

१.१ सामान्य बुझाई (General Understanding):

सामान्य अर्थमा नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू भन्दा बोल्ने, लेख्ने, धार्मिक आस्था राख्ने, हिँडडुल गर्ने, सभा सम्मेलन गर्ने, संघ संगठन खोल्ने, समान रूपमा मत दिन पाउने, निर्वाचनमा उठ्न पाउने र निर्णायक तहमा प्रतिनिधित्व गर्न पाउने, भेदभाव, यातना र अमानविय व्यवहारबाट उन्मुक्त भएर मर्यादित जीवन जिउन पाउने लगायतका स्वतन्त्रता एवं अधिकारहरूलाई जनाउँदछ। कुनै पनि व्यक्ति मानव भएको नाताले सम्मानित र मर्यादित जीवनयापन गर्न एवं मानव समाजको सदस्यको हैसियतले आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नका लागि अपरिहार्य मानिने यस्ता स्वतन्त्रता र अधिकारहरू राज्यका उपहार होइनन्। राज्यले प्रदान गर्ने निगाहका वस्तु होइनन्।

यस्ता हक अधिकारको श्रोत भनेको स्वयं व्यक्तिकै हो राज्य होइन। निश्चित भौगोलिक सीमा भित्र आवद्ध व्यक्तिहरूको समूह (जनता) बाट नै राज्यको निर्माण भएको हुन्छ। राज्यको समग्र शक्तिको श्रोत भनेकै जनता हुन्। जनताबाटै राज्यशक्ति निश्चित भएको हुन्छ। शासितहरूको सहमती नै शासकको वैधताको आधार भएको कारण शासितका न्यूनतम हक अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने जिम्मेवारी शासकको हो भन्ने मान्यताहरू विकसित भएआएको पाइन्छ। त्यसैले यस्ता अधिकारहरू स्वयं राज्यका विरुद्ध पनि क्रियान्वित हुन्छन्। राज्यले यि अधिकारको सम्मान गर्ने वा उल्लंघन नगर्ने मात्रै होइन की यि अधिकारहरूको यथोचित उपभोग गर्न सक्ने वातावरणको सृजना गर्ने सकारात्मक दायित्वको पनि परिपालना गर्नु पर्दछ।

१.२ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि (Historical Background): अन्याय, अत्याचार, विभेद, दमन र शोषण विरुद्ध मानव समूदायले गरेका कयौ बलिदानीपूर्ण संघर्ष र क्रान्तिको पृष्ठभूमिमा नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी मान्यताहरू स्थापित भएको एवं विकसित हुँदै गएको पाइन्छ। “दैवी शक्तिको सिद्धान्त”का आडमा जनतामाथि अन्याय र अत्याचार गर्ने बेलायती राजालाई कानुनको दायराभित्र राख्ने १२१५ को म्याग्नाकार्टा र १६८९ को वील अफ राइट्स, बेलायती उपनिवेश विरुद्धको अमेरिकी क्रान्तिको सफलता पछि जारी गरिएको मानिसका अधिकारहरूसम्बन्धी भर्जिनिया घोषणा, १७७६ एवं निरंकुश राजतन्त्रलाई परास्त गरेपछि जारी गरिएका “मानिस तथा नागरिक अधिकारहरूसम्बन्धी फ्रेन्च घोषणा, १७८९” को अध्ययनबाट पनि उक्त कुराको पुष्टी हुन्छ।

नागरीक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धि अधारणाको विकास ग्रीक तथा रोमन सभ्यताको समयमानै भएको देखिन्छ। यसैगरी मानिस जन्मदै स्वतन्त्र, समान हुन्छ र मानव भएर जीवनयापन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरू प्रकृति प्रदत्त हुन्छन्। यिनीहरू अहरणिय हुन्छन भन्ने

बेलायतका राजा जोनले सन् १२१५ जून १५ का दिन म्याग्ना कार्टामा लालमोहर लगायतका थिए। यसले बेलायती राजाको अधिकारलाई कटौती गरेर जनतालाई सशक्तिकृत गरेको थियो। खासगरी सबै नागरिकले स्वतन्त्र पूर्पक्षको अधिकार पाउनु पर्छ र सामान्य अदालतमा सबैको समान पहुँच हुनुपर्दछ भन्ने नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारका परम्परागत मान्यतालाई प्रथम पटक म्याग्नाकार्टाले नै लिपिबद्ध गरेको पाइन्छ। जुनतथ्य म्याग्नाकार्टाको धारा ३९ को अध्ययनबाट पनि स्पष्ट हुन्छ^१। (Art. 39: No free man shall be taken, or imprisoned, or dispossessed, or outlawed, or banished, or in any way injured, nor will we go upon him, nor send upon him, except by the legal judgement of his peers, or by the law of the land)

१६८९ मा जारी Bill of Rights ले बेलायती राजालाई संविधानको परिधिभित्र ल्यायो। साथै संसदलाई सम्प्रभु बनाउँदै निरंकुश राजतन्त्रबाट जनताका नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू संरक्षण गर्ने सन्दर्भमा महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरू गर्‍यो। कानुनी शासन र मानव अधिकारको बेलायती परम्परालाई सुदृढ पार्न योगदान पुऱ्याएको यस दस्तावेजलाई बेलायतको संवैधानिक इतिहासमा नितान्त महत्वपूर्ण दस्तावेज मानिन्छ।

सन् १७७६ मा जारी गरिएको “भर्जिनिया घोषणा”लाई नै संयुक्त राज्य अमेरिकाको Bill of Rights को रूपमा १७९१ मा अमेरिकी राज्यहरूले अनुमोदन गरेका थिए। जर्जमाशनले मस्यौदा गरेको भर्जिनिया घोषणापत्रले वैयक्तिक स्वतन्त्रताहरूलाई सुचिकृत गर्‍यो। साथै घोषणा पत्रको धारा २३ मा राज्यको सम्पूर्ण शक्ति जनतामा निहित हुने र जनताबाटै निश्चित हुने कुराको घोषणा गरिएको छ भने दफा ३ मा जनताको जीवन, स्वतन्त्रता र सुरक्षाको प्रत्याभूति दिन सरकार असफल भएमा त्यस्तो सरकारको सुधार गर्ने फोर्ने वा हटाउने जनताको अहरणीय अधिकार हुने घोषणा गरिएको पाइन्छ।

मानिस तथा नागरिकका अधिकारसम्बन्धी फ्रेन्च घोषणापत्रलाई फ्रेन्च राष्ट्रिय सभाले सन् १७८९ मा गृहण गरेको थियो। यो घोषणा सदियौं लामो निरंकुश राजतन्त्रबाट जनताले भोग्नु परेको पीडा र दुःखलाई सम्बोधन गर्दै जारी गरिएको थियो। यसले फ्रेन्च क्रान्तिको उपलब्धिहरूलाई संस्थागत गर्ने काम गर्‍यो। यसको धारा १ मा मानिस जन्मदै स्वतन्त्र र समान हुने कुराको घोषणा गरिएको छ। धारा २ मा सबै राजनैतिक संस्थाहरूको उद्देश्य भनेको मानिसका प्रकृतिप्रदत्त अधिकारहरूको संरक्षण गर्नु हो र त्यस्ता अधिकारहरू अन्तर्गत जीवन, स्वतन्त्रता, सम्पत्ति, सुरक्षा र दमनको विरोध गर्न पाउने अधिकारहरू पर्दछन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ। समाजका अन्य सदस्यहरूले पनि समान रूपमा उपभोग गर्न पाउने वातावरण सृजना गर्ने प्रयोजनका निमित्त मात्रै वैयक्तिक तथा नागरिक स्वतन्त्रताहरू सिमाङ्कीत गरिन्छ अन्यथा त्यस्ता अधिकारहरूमा लगाइने सिमा वा बन्देज जाहेज हुन सक्दैन भन्ने घोषणा धारा ४ मा गरेको पाइन्छ।

उदारवादी प्रजातान्त्रिक दर्शन प्रतिपादन तथा विकास गर्ने “जोन लक” तथा “थोमस जेफर्सन” जस्ता महान दार्शनिक र विचारकहरूको योगदानले पनि मानवअधिकार सम्बन्धी आधुनिक मान्यताहरू स्थापित गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको तथ्यलाई विर्सन मिल्दैन ।

खासगरी मानवअधिकारको सन्दर्भमा विकसित हुँदै गएका मूल्य र मान्यताहरूलाई एकिकृत र संहिताकृत गर्दै दोस्रो विश्वयुद्ध पश्चात सिंगो विश्व समुदायलाई शान्ति, न्याय र समुन्नतीको दिशातर्फ अग्रसर गराउन संयुक्त राष्ट्र संघद्वारा मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ जारी गरियो । जसले मानवका लागि अपरिहार्य न्यूनतम नागरिक, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूको घोषणा गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको जग निर्माण गरी दियो । त्यही जगमा अडेर संयुक्त राष्ट्र संघले १९६६ मा नागरिक तथा “राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी छुट्टै बन्धनकारी अनुबन्ध” ग्रहण गर्दै न्यूनतम नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी मान्यता प्रदान गर्‍यो । जुन अनुबन्ध महत्वपूर्ण मानवअधिकार दस्तावेजको रूपमा रहेको छ । मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणा लगत्तै नेपालले व्यक्तिगत स्वतन्त्रता ऐन २००६ जारी गरी नागरिकहरूको राजनैतिक तथा नागरिक अधिकारको प्रत्याभुति दिईएको थियो भने २०१२ सालमा नागरिक अधिकार ऐन २०१२ लागू गरी जनतालाई जिवन र समानताको अधिकार, वाक स्वतन्त्रताको अधिकार, धर्मसम्बन्धि अधिकार, सम्पत्तिमाथिको अधिकार, बासस्थानको अधिकार, फौजदारी हकको अधिकार प्रदान गर्नुका साथै राज्यले महिला, बालक र पिछडिएको नागरिकहरूको उन्नतिको लागि विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने अधिकारसमेत प्रदान गरेको छ ।

नागरिक अधिकार ऐन २०१२ को व्यवस्थालाई हेर्दा नेपाली नागरिकको हैसियतले व्यक्तिले राज्यबाट पाउनुपर्ने न्यूनतम नागरिक अधिकारको प्रत्याभुति गरेको पाईन्छ । यस ऐनले राजनैतिक अधिकारको बारेमा कुनै व्यवस्था गरेको छैन भने नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धि अनुबन्धको धारा १ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो राजनैतिक आस्थाको राजनैतिक अधिकार प्रदान गरेको छ भने धारा २५ ले निर्वाचनमा त्रासरहित वातावरणमा मतदान गर्न पाउने पाउने, निर्वाचनमा उम्मेद्वार भई निर्वाचित हुन पाउने अधिकार प्रदान गरी राजनैतिक राजनैतिक अधिकारको सुनिश्चितता प्रदान गरेको छ । यसका साथै अनुबन्धका अन्य धारामा मानिसले सम्मानपूर्वक बाँच्नका लागि आवश्यक पर्ने अन्य आधारभुत अधिकारलाई नागरिक अधिकारका रूपमा व्यवस्था गरेको पाईन्छ । अतः नागरिक र राजनैतिक अधिकारबिचको फरक हेर्दा राजनैतिक प्रत्यक्षरूपमा सहभागि हुनका लागि आवश्यक पर्ने मतदान गर्ने र उम्मेदवार हुन पाउने अधिकारलाई राजनैतिक अधिकार र अन्य अधिकारलाई नागरिक अधिकारका रूपमा बुझ्नुपर्दछ । तर सबै राजनैतिक अधिकार नागरिक अधिकार हुने कुरामा कुनै दुविधा हुनु हुँदैन ।

१.३ समावेशी प्रजातन्त्र र नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार (Inclusive Democracy Vis a vis Civil and Political Rights): नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारलाई प्रजातन्त्रको परिचायक पनि मानिन्छ । साँच्चै यि एक अर्काका परिपूरक हुन न्यूनतम मानवअधिकार र स्वतन्त्रताहरूको अधिकतम संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने गरी जनताको स्वतन्त्रताको रक्षा गर्ने प्रणालीलाई नै प्रजातान्त्रिक प्रणाली भनेर बुझिन्छ । तर

जोन लक (बेलायती दार्शनिक) ले १६९० मा Treatises on Government नामक पुस्तक लेखे जसमा उनले नागरिक सरकारको बारेमा व्याख्या गरेका छन् । उनले “सरकारको वैधताको स्रोत भनेको जनता को स्वतन्त्र सहमति हो” भन्ने मान्यता स्थापित गर्दै निरंकुश राजतन्त्रका विरुद्धको दार्शनिक आधारलाई मजबुत पारे । उनको उदारवादी दर्शनको प्रभाव पछिल्ला दिनहरूमा जारी गरिएको अमेरिकी स्वतन्त्रतासम्बन्धी घोषणा र अमेरिकी संविधानमा प्रष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । दैवी शक्तिको आधारमा शासन गर्ने निरंकुश राजतन्त्रको परम्परालाई चुनौती दिँदै जनताको सार्वभौमिकतालाई मान्यता दिनु उनको प्रमुख योगदान मान्न सकिन्छ । जनताको जीवन, सम्पत्ति र स्वतन्त्रताको रक्षा गर्नु राज्यको कर्तव्य हो भन्ने उनको ठम्याई पाइन्छ । यदि न्यूनतम हक अधिकारको सुरक्षा राज्यले गर्न सक्दैन भन्ने जनताका लागि विद्रो गर्नु केवल अधिकार मात्रै होइन कर्तव्य पनि हो भन्ने उनको विचार रहेको पाइन्छ । नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार बारेको विचारलाई जोनलकले आफ्नो पुस्तक Second Treaties on Government मा निम्नानुसार अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ । "87: Man being born, as has been proved, with a title perfect freedom and an uncontrolled enjoyment of all the rights and privileges of the law of nature, equally with any other man, or number of men in the world hath by nature a power not only to preserve his property that is, his life, liberty, and estate, against the injuries and attempts of other men, but to judge of the punish the breaches of that law in others, as he is persuaded the offence deserves, even with deathe itself, in crimes where the heinousness of the fact, in his opinion, requires it."

उनी अमेरिक स्वतन्त्रताको घोषणापत्रका लेखक थिए साथै अमेरिकी क्रान्तिका प्रमुख नेता पनि थिए । उनी अमेरिकाको तेस्रो राष्ट्रपति पनि बनेका थिए । साथसाथै उनी अमेरिकी महान राजनैतिक विचारक तथा कूटनितज्ञ पनि मानिन्छन् । उनले आफ्नो विचारलाई स्वतन्त्रतासम्बन्धी घोषणामा निम्नानुसार अभिव्यक्त गरेका छन्:

"We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal that they are endowed by their creator with certain unalienable rights that among these are life, liberty and the pursuit of happiness. Those to secure these rights, governments are instituted among men, deriving their just power from the consent of the governed. That whenever any form of government becomes destructive of these ends, it is the rights of the people to alter or to abolish it, and to institutie new environment laying its foundaiton on such principles, and organizing its powers in such form, as to them shall seem most likely to effect safety and happiness."

सबैखाले प्रजातान्त्रिक प्रणालीमा सबै नागरिकले समानपूर्वक नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको उपभोग गर्न सक्दछन् भने कुराको सुनिश्चितता दिन सकिदैन। नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरूको केवल औपचारिक प्रत्याभूति र घोषणा मात्रै प्रयाप्त हुँदैन। प्रजातान्त्रिक पद्धती समावेशी छ वा छैन भन्ने कुरा पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ। समावेशी चरित्रको प्रजातान्त्रिक प्रणालीमा मात्रै राज्यले प्रत्याभूति दिएका अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरूको सार्थक उपभोग गर्न सक्ने क्षमता जनतामा अभिवृद्धि हुन्छ। कारण समावेशी प्रजातान्त्रिक पद्धतीमा मात्रै जुनसुकै जात, जाती, वर्ण, लिंग, क्षेत्र, वर्ग र धर्मका जनताहरूको बीचमा राज्यमा उपलब्ध नागरिक राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक लाभहरूको समानुपातिक वितरण, पहुँच र उपभोग संभव हुन्छ।

खासगरी हाम्रो जस्तो बहुजातिय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक एवं बहुसांस्कृतिक समाजमा सबै जनताको नागरिक, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षलाई समान रूपमा सम्बोधन गर्ने खालको पद्धतीको विकास नगर्ने हो भने नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू ठूलाठालु र हुने खानेका लागि मात्रै सार्थक बन्न पुग्दछन्। अल्पसंख्यक, सिमान्तिकृत र लामो समयदेखि सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक उपेक्षाको मारमा परेका जनताहरूका लागि यस्ता अधिकारहरू निरर्थक बन्न पुग्दछन्। यो यथार्थता विगतको असफल प्रजातान्त्रिक अभ्यासबाट पनि स्पष्ट हुन्छ। असमावेशी चरित्रको बहुमतीय प्रणालीले सबै वर्ग, लिंग, जात, जाती, भाषा र धर्मका व्यक्तिहरूको हित र स्वार्थलाई समेटन नसक्दा कसरी राजनैतिक व्यवस्थाले जनताको साझा विश्वास गुमाउँदै जादोरहेछ र वैद्यता नै संकटमा पर्दो रहेछ भन्ने कुराको उदाहरण खोज्न अन्यत्र जानु पर्दैन। तसर्थ न्यूनतम आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको संवैधानिक प्रत्याभूति, समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली, पारदर्शिता र खुलापन, स्थानीय स्वायत्तता र स्थानीय स्वशासन, जनसहभागितामूलक र सहमतीमा आधारित नीति निर्माण प्रकृया तथा संघात्मक राज्य व्यवस्था लगायतका उपायहरूलाई अवलम्बन गरी प्रजातान्त्रिक परिपाटीलाई समावेशी चरित्र दिइनु पर्दछ, भन्ने आवाज चौतर्फी उठेको पाइन्छ। वास्तवमा राज्य व्यवस्थाको स्वरूप समानुपातिक र समावेशी बनाउनका लागि राज्यको प्रत्येक निकाय तथा क्षेत्रमा जनताको बहुलवादी पहिचान प्रतिविम्बित हुनु पर्दछ र देशको सामाजिक, सांस्कृतिक यथार्थता र विशेषतालाई आत्मसाथ गर्ने राजनैतिक पद्धती तथा ढाँचाको विकास विना समावेशी प्रजातन्त्रको कल्पना गर्न सकिन्न। जसको अभावमा नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरूको घोषणा औपचारिकता मात्र सिमित हुन पुग्दछन्।

१.४ **संकटकालीन सिमा बन्देज (Derogations in time of Public Emergency):** सामान्यतया सबै नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू उत्तिकै महत्वपूर्ण मानिन्छन् र यिनीहरूको महत्व र आवश्यकताको आधारमा श्रेणी विभाजन गरिएको हुँदैन तथापी पनि राष्ट्रिय संकटको बेला राज्यले उचित अंकुश लगाउन सक्ने खालका हरणिय अधिकारहरू (Derogable Rights) र कहिलै पनि निलम्बित नहुने निर्वाध र निरपेक्ष रूपमा जहिलेसुकै कार्यान्वयन योग्य (Enforceable) हुने अहरणिय अधिकारहरू (Non-derogable rights) भनेर वर्गिकरण गर्ने गरिएको पाइन्छ। खासगरी यस किसिमको वर्गिकरणको मान्यतालाई स्वयं नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अनुवन्धलेनै आत्मसाथ गरेको पाइन्छ। कुन कुन अधिकारहरू कति कति बेला निलम्बित हुनसक्ने भन्ने कुरा राज्यको वा सरकारको स्वेच्छाचारिताको विषय होइन। यस्तो सीमा बन्देजको व्यवस्था निरंकुशतालाई बढावा दिन वा अप्रजातान्त्रिक र अधिनायकवादी सरकारलाई टिकाई राख्ने प्रयोजनका लागि प्रयोग हुन सक्ने व्यवस्था पनि होइन।

नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अनुवन्धको धारा ४(१) को अध्ययनबाट के स्पष्ट हुन्छ, भने यदि राष्ट्रको अस्तित्वनै खतरामा पर्ने स्थिति आयो भने मात्रै संकटकालको घोषणा गरेर केही नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू राज्यले निलम्बन गर्न सकिन्छ। राष्ट्रिय संकटकै स्थितिमा पनि जीवनको अधिकार (धारा ७) यातना, क्रूर तथा अमानवीय व्यवहार एवं सजायबाट मुक्त हुन पाउने स्वतन्त्रता (धारा ७) अस्वेच्छीक चिकित्सकीय तथा वैज्ञानिक परीक्षणबाट स्वतन्त्र हुन पाउने अधिकार (धारा ७), दासत्व विरुद्धको

हेनुहोस् Yubraj Sangraula, "Inclusiveness in Democracy: Concepts and Dimensions. -An Approach for Conflict Resolution" http://www.ksl.edu.np/cpanel/inclusive_democracy.pdf

8 नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुवन्ध, १९६६ को धारा ४, (Art. 4 (1): In time of public emergency which threatens the life of nation and the existence of which is officially proclaimed, the state parties to the present covenant to the extent strictly required by the exigencies of the situation, provided that such measures are not inconsistent with their other obligations under international law and do not involve discrimination solely on the ground of race, colour, sex, language, religion or social origin (2) No derogation from articles 6,7,8 (paragraphs 1 and) 15, 16 and 18 may be made under this provision...)

अधिकार (धारा ८१)), बाधाँ श्रम विरुद्धको अधिकार (धारा ८.२), देवानी दायित्व वापत हुने थुना तथा कारावासको सजाय विरुद्धको अधिकार (धारा ११), पश्चातदर्शी फौजदारी दण्डबाट स्वतन्त्रता (धारा १५), कानूनको अगाडि व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने अधिकार (धारा १६), विचार, अन्तरकरण र धर्मको स्वतन्त्रता (धारा १८) लगायतका अधिकारहरू निरपेक्ष एवं अहरणिय हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यस्ता अधिकारहरू माथि संकटकालिन अवस्थाको घोषणा गरेर कुनै पनि किसिमको सीमा, बन्देज वा अंकुश लगाउने अधिकार राज्यलाई हुँदैन। यसका अतिरिक्त नागरिक तथा राजनैतिक अनुबन्धसम्बन्धी दोस्रो इच्छाधिन आलेखको धारा ६ मा यसका पक्ष राष्ट्रहरूलाई लागू हुने गरी मृत्युदण्डको सजायमाथि लगाएको प्रतिबन्ध पनि अहरणिय हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यसका अतिरिक्त नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी संयुक्त, राष्ट्रसंघिय “मानवअधिकार समिति” ले व्याख्याको माध्यमबाट अहरणिय अधिकारहरूको दायरालाई विस्तार गर्दै लगेको पाइन्छ। खासगरी समितिले गरेको टिप्पणीमा भेदभाव विरुद्धको अधिकार, गैरकानुनी कब्जा तथा वाध्यात्मक विस्थापन माथि लगाइएको प्रतिबन्ध, अल्पसंख्यकका अधिकारहरू, थुनामा रहेको अवस्थामा पाउनुपर्ने न्यूनतम मानविय व्यवहार एवं निष्पक्ष र स्वतन्त्र पुर्पक्ष सम्बन्धी अधिकारका मौलिक पक्षहरू एवं वैयक्तिक स्वतन्त्रताको स्वेच्छाचारी अपहरण विरुद्धका अधिकारहरूलाई पनि राज्यले अहरणिय अधिकारको रूपमा समेटनु पर्ने उल्लेख गरिएको छ।

यसरी केही नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरूलाई अहरणिय बनाइनुका पछाडि निश्चित आधार कारणहरू विद्यमान रहेको पाइन्छ। जसका बारेमा मानवअधिकार समितिले प्रष्टाउँदै कतिपय अधिकारहरूको निलम्बन राष्ट्रिय संकटको अवस्था निवारण गर्ने उद्देश्यसँग असम्बन्धित हुने, कतिपय अधिकारहरू आफैँमा अहरणिय प्रकृतिका हुने र त्यस्ता अधिकार माथि सिमाबन्देज लगाउन संभव नहुने एवं कतिपय अधिकारहरूलाई अहरणिय नबनाइएमा न्यूनतम कानुनी राज्यको अवस्था कायम गर्न नसकिने हुँदा अधिकारहरूलाई अहरणिय बनाइएको हो भनि प्रष्टाइएको पाइन्छ। यसका साथै अहरणिय अधिकार भनी घोषणा गरिएका सबै अधिकारहरू संकटकालमा राज्यले स्वेच्छाचारी ढंगले निलम्बन गर्न पाउँछ भन्ने होइन। संकट निवारणको उद्देश्य र खास हक अधिकारको निलम्बनको बीचमा सपष्ट तादम्यता देखिनु पर्छ। राष्ट्रिय संकट निवारणको लागि जुन हदसम्म निलम्बनको आवश्यकता छ त्यहि आवश्यकताको समानुपातिकता (Proportionality) को आधारमा मात्रै अधिकारहरूको निलम्बन गर्न सकिन्छ।

अन्यथा त्यस्तो निलम्बन एवं अधिकारहरू माथि लगाइएको बन्देज उचित हुन सक्दैन भन्ने सैद्धान्तिक मान्यताहरू पनि विकसित हुँदै गएको पाइन्छ। के लाई राष्ट्रिय संकटको अवस्था मान्ने, कस्तो अवस्थामा संकटकालिन स्थितिको घोषणा वैधानिक हुने, कुन हदसम्म र कसरी गरिएको अधिकारको निलम्बनलाई वैधानिक मान्न सकिने भन्ने सम्बन्धमा ‘सिराकुसा सिद्धान्तहरू १९८५’ (अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका ज्ञाताहरूको सम्मेलनद्वारा ग्रहण गरिएका सिद्धान्तहरू) एवं “संकटकालिन अवस्थामा लागू हुने मानवअधिकार सम्बन्धी मान्यताहरू सम्बन्धी पेरिस न्यूनतम सिद्धान्तहरू १९८४” (अन्तर्राष्ट्रिय कानून एशोसिएसनद्वारा ग्रहण गरिएका मापदण्डहरू जसलाई ‘पेरिस मापदण्डहरू’ भनेर चिनिन्छ) महत्वपूर्ण मानिन्छन्।

१.५ संवैधानिक उपचारको व्यवस्था (Arrangement of Constitutional Remedy): नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू केवल अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनका विषयमात्रै नभएर प्रजातान्त्रिक देशका लिखित कानूनको रूपमा रहेका संवैधानिक दस्तावेजहरूमार्फत मौलिक हकको रूपमा राख्ने गरिएको पाइन्छ। मौलिक हककै रूपमा संवैधानिक दस्तावेजले मान्यता दिने हुनाले यस्ता खालका अधिकारहरूको

नागरिक तथा राजनैतिक अनुबन्धसम्बन्धी दोस्रो इच्छाधिन आलेखको धारा ६ को उपधारा (२) मा गरिएको व्यवस्था यस्तो छ:

"Without prejudice to the positively of a reservation under article 2 of the present protocol, the right guaranteed in article 1, paragraph 1, of the present protocol shall not be subject to any derogation under article 4 of the covenant."

General Comment No 24

ICCPR, General Comment No 24

¹² Siracusa Principles on the Limitation and Derogation of provisions in the International Covenant on civil and political rights, Annex, UN Doc E/CN.4/1985/4(1985)

¹³ International Law Association द्वारा सन् १९८४ मा ग्रहण गरिएको "Paris Minimum Standards of Human Rights Norms in a State of Emergency".

उल्लंघन हुन गएको खण्डमा तत्काल प्रभावकारी उपचारको व्यवस्था गरिनु पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ। खाली अधिकारहरूको घोषणा मात्रै प्रयाप्त हुँदैन तिनीहरूको व्यवहारिक कार्यान्वयनको लागि पनि मौलिक कानूनमानै यथोचित व्यवस्था गरिनु सर्वथा आवश्यक हुन्छ। सोही तथ्यलाई दुष्टीगत गरी २०४७ को संविधानको भाग ३ अन्तर्गत नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरूलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूति दिइएको थियो भने धारा ८८ अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतलाई प्रयाप्त क्षेत्राधिकारको व्यवस्था गरिएको थियो। संविधानसँग बाभिएका कानूनलाई अमान्य घोषित गर्न सक्ने 'न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार', संवैधानिक तथा कानुनी प्रश्न समाविष्ट भएका सार्वजनिक हक हित र सरोकारका विवादलाई निरोपण गर्न सक्ने गरी व्यवस्था गरिएको 'सार्वजनिक सरोकारको विवाद सम्बन्धी क्षेत्राधिकार' एवं मौलिक हक उल्लंघन भएका अवस्थामा प्रयाप्त उपचार तथा पूर्ण न्याय प्रदान गर्न सक्ने गरी प्रदान गरिएको रिट क्षेत्राधिकार एवं पूर्ण न्याय प्रदान गर्नका लागि न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूमा समेत आधारित हुन सक्ने गरी अदालतहरूलाई गरिएको संवैधानिक सशक्तिकरणलाई महत्वपूर्ण मान्न सकिन्छ। यसै गरी धारा ११५ अन्तर्गत संकटकालिन अवस्थामा पनि अहरणिय हुने निश्चित अधिकारहरूको व्यवस्था गरिएको थियो। २०४७ को संविधानले व्यवस्था गरेका उपरोक्त पक्षहरूलाई नै आत्मसाथ गर्दै वर्तमान "नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३" ले पनि नागरिक तथा नागरिक अधिकारलाई निश्चित संवैधानिक प्रत्याभूति प्रदान गरेको पाइन्छ।

तुलनात्मक रूपमा हेर्दा अन्तरिम संविधानले मौलिक हकको संवैधानिक प्रत्याभूतिलाई विस्तारित गरेको पाइन्छ। खासगरी धारा १२(१) मा "प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ" भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। यसै गरी धारा १४ ले छुवाछुत विरुद्धको हक, धारा १६ मा वातावरण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, धारा १७ मा शिक्षा तथा संस्कृति सम्बन्धी हक, धारा १८ मा रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हक, धारा २० मा महिलाको हक, धारा २१ मा सामाजिक न्यायको हक, धारा २२ मा बालबालिकाको हक, धारा ३० मा श्रम सम्बन्धी हक लगायतका व्यवस्थाहरू थप गरिएको छ। यस्ता मौलिक हक समाविष्ट हक अधिकारहरूको उल्लंघन भएमा तुरुन्त कानुनी उपचार प्रदान गर्ने प्रयोजनका लागि २०४७ को संविधानको धारा ८८ मा गरेको व्यवस्थालाई नै वर्तमान संविधानमा पनि जस्ताको त्यस्तै राखिएको पाइन्छ।

२. अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तथा अभ्यास

२.१ मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ (DHR): नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको कुरा गर्दा मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्रलाई पहिलो महत्वपूर्ण दस्तावेजको रूपमा लिन सकिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाले डिसेम्बर १०, सन् १९४८ मा यस घोषणापत्रलाई ग्रहण गरेको हो। त्यसवेलादेखि डिसेम्बर १० लाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार दिवसको रूपमा पनि मनाइन्छ। घोषणापत्रलाई मानवका लागि चाहिने न्यूनतम नागरिक, राजनैतिक, आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारहरूको संहिताको रूपमा लिन सकिन्छ। यद्यपि यसलाई बन्धनकारी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको रूपमा

-
- 14 मौलिक कानूनको रूपमा रहेको संविधानका प्रावधानहरूसँगै बाभिने गरी बनाइएका कानुनी प्रावधानहरूलाई अमान्य घोषित गरी संवैधानिक सर्वोच्चता कायम गर्ने तथा स्वेच्छाचारी विभेदपूर्ण एवं अन्यायपूर्ण कानूनबाट नागरिकका मौलिक हक तथा मानवअधिकारको संरक्षण गर्न न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकारको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। २०४७ को संविधानको धारा ८८(१) मा यस अधिकारको व्यवस्था रहेको थियो।
- 15 राज्यका निकायहरूलाई सार्वजनिक कर्तव्यप्रति जवाफदेही बनाई सार्वजनिक हितको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले मर्का पर्ने व्यक्तिले मात्रै उजुरी गर्न पाउँछ भन्ने परम्परागत मान्यतालाई परिवर्तन गर्दै सार्वजनिक हकहितलाई प्रतिनिधित्व गरी सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दायर गर्नसक्ने हकद्वारा प्रदान गरी २०४७ को संविधानको धारा ८८(२) मा व्यवस्था गरिएको थियो। जसको कार्यान्वयनद्वारा सर्वोच्च अदालतले महिला, बालबालिका, वातावरण संरक्षण र उपभोक्ता हित लगायतका विषयहरूमा थुप्रै आदेशहरू जारी गरी सरकारी निकायहरू एवं सार्वजनिक कर्तव्य भएका अन्य संघ संस्थाहरूलाई पनि जवाफदेही बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ।
- 16 अन्तरिम संविधानको धारा ११५ र ११६
- 17 २०४७ को संविधानको धारा ८४ ले न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको आधारमा पनि अदालतहरूले न्याय निरोपण गरी पूर्ण न्याय दिलाउन सक्ने गरी व्यवस्था गरिएको थियो। यस व्यवस्थाले न्यायिक सक्रियताको क्षेत्रलाई फराकिलो पारेको थियो।
- 18 अन्तरिम संविधानको धारा १०७ को उपधारा (१) मा न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ भने उपधारा (२) मा सार्वजनिक सरोकारका विवाद हेर्न सक्ने क्षेत्राधिकार सर्वोच्च अदालतलाई सुम्पिएको छ।

लिइदैन तर यसले बन्धनकारी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विकासमा भने महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । यहि घोषणा पत्रमा आधारित भएर अन्य थुप्रै मानवअधिकार सम्बन्धी बन्धनकारी दस्तावेजहरू ग्रहण गरिएको छ । यसर्थ मानवअधिकार कानूनको विकासका लागि यसले महत्वपूर्ण जग निर्माण गरी दिएको तथ्यलाई विर्सनु हुँदैन । यो घोषणा पत्रलाई “विश्वका सम्पूर्ण राष्ट्रहरू र जनताहरूका उपलब्धीहरूको साभा मापदण्ड”

को रूपमा परिभाषित गरिएको छ । यसको प्रस्तावना तथा धारा १ को अध्ययन गर्ने हो भने ‘सबै मानिसहरू जन्मदै उतिकै स्वतन्त्र र समान हुन्छन, प्रत्येक मनुष्यका लागि स्वतन्त्रता र समानताको अधिकार जन्मसिद्ध एवं नैसर्गिक हुन्छन, मनुष्य अरु प्राणी भन्दा विवेकशील भएकोले ऊ निश्चित अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको हकदार हुन्छ जुन हक अधिकार अन्य प्राणीहरूले उपभोग गर्न सक्दैनन र यदि विद्रोह नगरोस भन्ने चाहने हो भने उसका न्यूनतम मानवअधिकारको संरक्षण अपरिहार्य हुन्छ’ भन्ने दार्शनिक आधारहरूमा यो घोषणापत्र अडेको पाइन्छ ।

तसर्थ यो घोषणा पत्रले निरन्तर रूपमा विश्व समुदायलाई भक्ककाउने, प्रशिक्षित गर्ने कार्य पनि गर्दै आएको छ । घोषणा पत्रको धारा ३ देखि २१ सम्म विभिन्न नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू समाहित गरिएको छ भने धारा २० देखि २७ सम्म आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको घोषणा गरिएको छ । घोषणा पत्रमा समाहित नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू अन्तर्गत जीवन, स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार, दासत्व तथा बाधा श्रम विरुद्धको अधिकार, यातना, क्रुर तथा अमानविय व्यवहार एवं दण्ड विरुद्धको अधिकार, कानूनको अगाडि व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउनु पर्ने अधिकार, प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अधिकार, स्वेच्छाचारी गिरफ्तारी, थुना र देश निकालाबाट स्वतन्त्रता, निष्पक्ष तथा स्वतन्त्र न्यायिक निकायबाट निष्पक्ष र सार्वजनिक पूर्पक्षको अधिकार, दोषी ठहर नहुँदासम्म निर्दोषिताको अनुमान सम्बन्धी अधिकार, पत्राचार, परिवार, घर को गोप्यतामाथि स्वेच्छाचारी हस्तक्षेपविरुद्धको अधिकार; घुमफिरको स्वतन्त्रता; शरण लिन पाउने अधिकार; राष्ट्रियताको अधिकार; विवाह तथा परिवार बसाउन पाउने अधिकार; सम्पत्तिसम्बन्धी अधिकार; विचार, अन्तःकरण र धर्मसम्बन्धी स्वतन्त्रता; विचार अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता; सभा तथा संगठनको स्वतन्त्रता; सरकारमा सहभागी हुन पाउने अधिकार र सार्वजनिक सेवामा समान पहुँचको अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ ।

२.२ **नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध (ICCPR):** “नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध” सन् १९६६ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय साधारण सभाबाट ग्रहण गरिएको हो । नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धमा यो महत्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेज हो भन्ने स्वतः स्पष्ट छ । यसले मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रले उल्लेख गरेका नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरूलाई थप विस्तार गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी मान्यता दिएको छ । यो अनुबन्ध ३५ देशले अनुमोदन गरिसकेपछि १९७६ बाट लागू भएको हो । सन् २००७ अप्रेल १९ सम्मको तथ्याङ्कअनुसार यसलाई नेपाललगायत १६० देशहरूले अनुमोदन गरिसकेका छन् । अनुमोदन गर्ने पक्षराष्ट्रहरूका लागि यस अनुबन्धमा उल्लेखित नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू बन्धनकारी हुन्छन् । अनुबन्धमा उल्लेखित अधिकारहरूको सम्मान गर्नु, ती अधिकारको संरक्षण गर्नु र अधिकारहरूको पूर्णतः परिपालना हुने वातावरणको सृजना गर्नु पक्षराष्ट्रको परम दायित्व हो । यस अनुबन्धले सारभूत प्रत्याभूति दिएका नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू निम्न छन् ।

धारा १: आफ्नो राजनैतिक स्थिति र आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक विकासमा स्वतन्त्रतापूर्वक पहल र प्राकृतिक स्रोतको उपयोगमा आत्म निर्णयको अधिकार

धारा ६: जीवन र व्यक्तिगत सुरक्षाको अधिकार

धारा ७: यातना, अमानविय व्यवहार तथा सजायबाट स्वतन्त्र हुन पाउने अधिकार

धारा ८: दासत्व तथा बाँधा श्रमविरुद्धको अधिकार

धारा ९: गैर कानुनि गिरफ्तारी तथा व्यक्तिगत सुरक्षाको अधिकार

धारा १०: थुनामा रहेका व्यक्तिले मानविय व्यवहार पाउनुपर्ने अधिकार

धारा ११: करारिय दायित्व अपरिपालना गरेवापत दिइने कारावासको सजायबाट स्वतन्त्र हुन पाउने अधिकार

¹⁹ हेर्नुहोस, Sarah Joseph et al. ICCPR: Cases Materials and Commentary Second Ed. Oxford Universtiy Press (2004), p. 5.

²⁰ हेर्नुहोस, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको प्रस्तावना ।

धारा १२: स्वतन्त्रतापूर्वक हिंडडुल गर्न पाउने तथा बसोबासको अधिकार

धारा १३: देश छोडाउनुपूर्व विदेशी नागरिकलाई प्रदान गरिनुपर्ने उचित प्रक्रियाको अधिकार

धारा १४: निष्पक्ष अदालति कारवाहि तथा सुनुवाईको अधिकार

धारा १५: पाश्चातदर्शी फौजदारी कानुनविरुद्धको अधिकार

धारा १६: कानुनका अगाडी व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउनुपर्ने अधिकार

धारा १७: गोपनियताको अधिकार

धारा १८: विचार, अन्तःकरण र धर्मको स्वतन्त्रता

धारा १९: विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता

धारा २०: युद्धसम्बन्धी "प्रोपोगान्डा" एवं जातिय, धार्मिक तथा राष्ट्रिय दुर्गुण (Hated) फैलाउन गरिने दुरुत्साहानविरुद्धको स्वतन्त्रता

धारा २१: शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता

धारा २२: संघ र संस्था खोल्ने स्वतन्त्रता

धारा २३: विवाह तथा परिवारको संरक्षणसम्बन्धी अधिकार

धारा २४: बालबालिकाको अधिकार

धारा २५: राजनितिक एवं सार्वजनिक जीवनमा सहभागिताको अधिकार, मतदान गर्न पाउने एवं गोप्य मतदानद्वारा निर्वाचित हुन पाउने अधिकार, सार्वजनिक सेवामा समान पहुँचको अधिकार

धारा २६: कानुनका अगाडी समानता एवं अभेदभावको अधिकार

धारा २७: अल्पसंख्यक समुदायले आफ्नो संस्कृति र धर्मको अवलम्बन र अभ्यास तथा भाषा प्रयोग गर्न पाउने अधिकार

२.३ **राज्यको दायित्व (State's Obligation):** उपरोक्तबमोजिम अनुबन्धले गरेका सारभूत प्रत्याभूतिलाई व्यवहारमा उतार्नुका लागि राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्वको बारेमा धारा २ अन्तर्गत छुट्टै व्यवस्था गरिएको छ । धारा २१) मा राज्यले अनुबन्धमा उल्लेखित अधिकारहरूलाई राष्ट्रियस्तरमा तुरुन्त लागू गर्नुपर्ने राज्यको दायित्वमा जोड दिइएको छ । खासगरी आफ्नो सिमाभित्र बसोबास गर्ने प्रत्येक व्यक्तिले नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको अर्थपूर्ण उपभोग गर्नसक्ने वातावरण सृजना गर्ने राज्यको दायित्व हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसले अनुबन्धमा उल्लेखित अधिकारहरूलाई तुरुन्त न्याययोग्य र कार्यान्वयनयोग्य हुने व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी यस धाराअन्तर्गत राज्यले अनुबन्धमा उल्लेखित अधिकारहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने विधायिकीय तथा अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने दायित्व सुम्पेको छ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा यदि अनुबन्धका प्रावधानसँग बाकिने राष्ट्रिय कानुनहरू छन् भने त्यस्ता कानुन खारेज गर्ने संशोधन गर्ने अनुबन्धसँगै तादम्यता मिलाउने दायित्व राज्यको हुन्छ । कतिपय प्रावधानहरू कार्यान्वयन गर्नका लागि नयाँ कानुन तथा अन्य संरचनागत तथा प्रशासनिक उपायहरूको आवश्यक पर्ने भएपनि त्यसको व्यवस्था मिलाउनु राज्यको दायित्व हुन्छ । यसैगरी अनुबन्धका प्रावधानहरू उल्लंघन भएको खण्डमा प्रभावकारी उपचार दिलाउनका लागि पनि राज्यले राष्ट्रिय कानुनमा आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने दायित्व हुने व्यवस्था पनि यस धारामा गरिएको छ । राज्यले अनुबन्धद्वारा प्रत्याभूत अधिकारहरूको उल्लंघन भएको अवस्थामा प्रभावकारी पहुँचयोग्य उपचार प्रदान गर्नका लागि आवश्यक न्यायिक प्रशासनिक तथा संरचनागत उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । साथै मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको प्रभावकारी अनुसन्धान गरी मुद्दा चलाउनु पर्ने प्रारम्भिक दायित्व पनि सरकारको हुने व्याख्या

²¹ Art. 2(1) reads "Each state party to the present covenant undertakes to respect and to ensure to all individuals within its territory and subject to its jurisdiction the rights recognized in the present covenant..." similarly, sub-article 2 reads: "Where not already provided for by existing legislative or other measures, each state party to the present covenant undertakes to take the necessary steps, in accordance with its constitutional processes and with the provisions of the present covenant, to adopt such laws or other measures as may be necessary to give effect to the rights recognized in the present covenant."

²² ऐजन् ।

गरिएको छ। यदि यस्ता घटनाहरूको अनुसन्धान गरेर मुद्दा चलाउन राज्य असफल भयो भने यसले अनुबन्धको स्पष्ट उल्लंघन भएको मानिन्छ, भन्दै “मानव अधिकार समिति” ले व्याख्या गरेको पाइन्छ। यसैगरी अनुबन्धद्वारा प्रत्याभूत अधिकार उल्लंघनबाट पीडित व्यक्तिलाई राज्यले उपचारसहितको पूर्ण न्याय दिलाउनु पर्ने, पुनः उल्लंघन हुने स्थितिलाई रोक्नुपर्ने (prevention of recurrence of violation) साथै त्यस्तो उल्लंघन गर्नेहरूलाई न्याय सामु उभ्याइनु पर्ने दायित्व पनि राज्यले परिपालना गर्नुपर्दछ।

साथै त्यस्तो उपचार दिलाउनका लागि स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष न्यायपालिकाको व्यवस्था पनि राज्यले गर्नुपर्ने दायित्व तोक्नुका साथै आधिकारिक व्यक्तिले प्राप्त उपचारको कार्यान्वयन गर्ने सुनिश्चितता समेत गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसैगरी धारा ३ ले महिला हुन् वा पुरुष बिना भेदभाव सबैले अनुबन्धमा उल्लेखित गरिएका अधिकारहरू उपभोग गर्नसक्ने कुराको प्रत्याभूति दिनका लागि राज्यले आवश्यक व्यवस्था मिलाउनुपर्ने दायित्व निर्धारण गरिएको छ। साथै धारा ४ मा कस्ता-कस्ता अधिकारहरूलाई संकटकालीन समयमा पनि राज्यले निलम्बन गर्न सक्दैन भन्ने बारेमा व्यवस्था गरिएको छ। यसबारेमा परिचय खण्डमा नै विस्तृत विवेचना गरिएकाले यहाँ थप उल्लेख गरिएको छैन।

२.४ मानव अधिकार समिति (Human Rights Committee): अनुबन्धको धारा २८ अन्तर्गत “मानव अधिकार समिति” नामक संस्थागत संरचनाको पनि सृजना गरेको छ। यस समितिमा १८ जना सम्बन्धित क्षेत्रका विशेषज्ञहरू रहने व्यवस्था छ। यी विशेषज्ञहरू पक्षराष्ट्रहरूद्वारा नै मनोनित हुन्छन्। यिनीहरूको पदावधि ४ वर्षको हुन्छ। मानव अधिकार समितिले मुख्य ३ वटा कार्यहरू सम्पादन गर्दछ। प्रथमतः राज्यले अनुबन्धको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा पठाइएका प्रतिवेदनहरूको बारेमा अध्ययन गरेर निष्कर्ष र सुझावहरू दिने काम गर्छ। दोस्रो अनुबन्धका विभिन्न प्रावधानहरूको व्याख्या विवेचना गर्दै “सामान्य टिप्पणी” जारी गर्दछ। तेस्रो अनुबन्धको प्रथम इच्छाधिन आलेख अन्तर्गत दायर हुन आएका वैयक्तिक गुनासाहरू (Individual Complain) मा निर्णय दिने कार्य गर्दछ। मूलभूत रूपमा भन्नुपर्दा मानवअधिकार समितिले राज्य पक्षलाई अनुबन्धका प्रावधानहरूप्रति उत्तरदायि बनाउने काम गर्दछ। राज्यले अनुबन्धको कार्यान्वयन सहि ढंगबाट गरेको छ, छैन भन्ने अनुगमन गर्ने र सुझाव दिने कार्य गर्नु र यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि भूमिका खेल्दछ। साथै अनुबन्धका प्रावधानहरूको उल्लंघनविरुद्ध राष्ट्रियस्तरमा प्रभावकारी उपचार प्राप्त हुन नसकेको अवस्थामा त्यस्तो उपचारको प्रत्याभूति दिन राज्य पक्षलाई जिम्मेवार बनाउने कार्यसमेत गर्दछ। वैयक्तिक उजुरीहरूमा मानव अधिकार समितिले महत्वपूर्ण निर्णयहरू दिँदै अनुबन्धमा व्यवस्था गरिएका अधिकारहरूलाई फराकिलो र प्रभावकारी बनाउँदै आएको पाइन्छ। यसै सन्दर्भमा धारा २६ अन्तर्गत प्रत्याभूत गरिएको विभेदविरुद्धको अधिकार आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूमा पनि विस्तारित हुन्छ, भन्ने नितान्त महत्वपूर्ण फैसला गर्दै सामाजिक, आर्थिक अधिकारहरूलाई नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसँगै [Link up](#) गरेको उदाहरणहरू पाइन्छ।

२.५ प्रथम इच्छाधिन आलेख (First Optional Protocol): नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धमा उल्लेखित अधिकारहरूको व्यावहारिक कार्यान्वयन प्रभावकारी बनाउनका लागि दुईवटा छुट्टै “इच्छाधिन आलेखहरू” पनि रहेका छन्। अनुबन्धको प्रथम इच्छाधिन आलेख अन्तर्गत “मानव अधिकार समिति” मा राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत न्यायिक उपचार प्राप्त गर्न असमर्थ व्यक्तिले व्यक्तिगत उजुरी दर्ता गर्नसक्छ। तर व्यक्तिगत गुनासोसम्बन्धी मानव अधिकार समितिको क्षेत्राधिकार लागू हुनका लागि सम्बन्धित देशले इच्छाधिन आलेखलाई अनुमोदन गरेको हुनुपर्दछ। अन्यथा त्यो देशको हकमा यो व्यवस्था

ICCPR, *Draft General Comment 31* (Administrative mechanisms are particularly required to give effect to the general obligation to investigate allegation of violations promptly, thoroughly and effectively through independent and impartial bodies. A failure by a state party to investigate allegation of violations could in and of itself give rise to a separate breath of the covenant.)

²⁴ Art 28 (1): There shall be established a Human Rights Committee. It shall consist of eighteen members and shall carry out the functions hereinafter provided. (2)The Committee shall be composed of nationals of the states parties to the present covenant who shall be persons of high moral character and recognized competence in the field of human rights, consideration being given to the usefulness of the participation of some persons having legal experience.

Broeks V. Netherlands (172/84) C 2310 and Zwaan-de-Vries V. Netherlands (182/784), The HRC found that article 26 guaranteed non-discrimination in relation to all rights, including economic, social and cultural rights

लागू हुन सकदैन । यसरी आफूसमक्ष गुनासो परेपछि प्रथमतः न्याययोग्य हो, होइन भन्ने समितिले निर्णय गर्छ र न्याययोग्य भएमा सम्बन्धित पक्षराष्ट्रसँग आवश्यक जवाफ पनि माग्न सकछ । इच्छाधिन आलेखले कस्तो विषय न्याययोग्य हुने भन्ने लगायतका वारेमा निश्चित मापदण्ड निर्धारण गरिएको छ । जसअन्तर्गत उजुरीकर्ता पीडित हुनुपर्ने, कुनै पनि सम्बन्धित राज्यको क्षेत्राधिकारअन्तर्गतको विषयसँग सम्बन्धित हुनुपर्ने, त्यस्तो राज्यले आलेख को अनुमोदन गरेको हुनुपर्ने, घरेलु उपचारको प्रक्रिया सम्पूर्ण रूपमा समाप्त भएको हुनुपर्ने शर्तहरू पर्दछन् । यो सबै कार्यविधि गोप्य हुन्छ । सबै प्रक्रिया पूरा गरिसकेपछि समिति अन्तिम निर्णयमा पुग्छ । साँच्चिकै नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको उल्लंघन भएको ठहरेमा सम्बन्धित राज्यलाई त्यस्तो उल्लंघनप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउनका लागि आवश्यक सिफारिस तथा सुझावहरू दिनसकछ । अनुबन्धमा व्यवथा गरिएका नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरूको उल्लंघन गरेवापत जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउने वैयक्तिक उजुरीहरूमार्फत मानव अधिकार समितिले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आउको पाइन्छ । नेपालले प्रथम ईच्छाधिन आलेखलाई अनुमोदन गरिसकेको हुँदा दलित, जनजाति, महिला एवं पिछडिएको वर्गको अधिकार एवं संरक्षणका लागि सर्वोच्च अदालतबाट दिईएको आदेश र निर्णयहरूको कार्यान्वयन सम्बन्धमा सरकारबाट उदासिनता देखाईएको अर्थात् संबिधानको धारा ११६ को ठाउँ अल्लंघन भईरहेको सन्दर्भमा पिडित पक्षले मानव अधिकार समितिमा सजुर गर्न सक्ने व्यवस्थालाई प्रयोग गरी सरकारलाई जिम्मेवार र जवाफदेहि बनाउन पहल गर्न सकिन्छ ।

२.६ **दोस्रो इच्छाधिन आलेख (Second Optional Protocol):** सन् १९८९ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाले अनुबन्धको “दोस्रो इच्छाधिन आलेख” ग्रहण गरेको छ । यसले विश्वबाट नै मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने लक्ष्य राखेको छ । यसको धारा १ ले मृत्युदण्ड दिन नहुने दायित्व सुम्पेको छ । साथै यसले पक्षराष्ट्रले मृत्यु दण्डको समुल अन्त्यका लागि जुनसुकै उपायको अवलम्बन गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । साथै यस इच्छाधिन आलेखले संकटकालीन अवस्थामा पनि राज्यले मृत्युदण्ड दिनसक्ने गरी कुनै कानून बनाउन नसक्ने गरी “मृत्युदण्डमाथि लगाइएको प्रतिबन्ध”लाई अहरणीय बनाएको छ ।

२.७ **विशेष महासन्धिहरू (Special Conventions):** नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धले समेटेका खासखास अधिकारहरूलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि मानव अधिकारसम्बन्धी अन्य छुट्टै विषयगत अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा कानूनी उपायहरू अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि यातनाविरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (CAT) , जातिय भेदभावविरुद्धको अन्तर्राष्ट्रि महासन्धि (CEARD), र महिलाविरुद्ध सबैखाले भेदभावविरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (CEDAW) लाई लिन सकिन्छ । यातनाविरुद्धको महासन्धिले यातनालाई अपराधको रूपमा परिभाषित गर्ने, दण्डको व्यवस्था गर्ने एवं पीडितलाई पुनस्थापना एवं क्षतिपूर्ति लगायतका प्रभावकारी उपचारको व्यवस्था गर्नुपर्ने दायित्व राज्यलाई सुम्पेको पाइन्छ । साथै यस महासन्धिले यातना, क्रुर तथा अमानवीय व्यवहार एवं दण्डविरुद्धको नागरिक अधिकारलाई व्यवहारिक कार्यान्वय गर्नका लागि राज्यले उपयुक्त उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी महिलाविरुद्धका भेदभावविरुद्धको महासन्धि एवं जातिय विभेदविरुद्धको महासन्धिले नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धमा समाहित भएको “भेदभावबाट स्वतन्त्र हुन पाउने नागरिक अधिकार” प्रति राज्यलाई उत्तरदायी बनाउन आवश्यक व्यवस्थाहरू गरेका छन् । भेदभावलाई परिभाषित गर्नुका साथै नीति, नियम कानून, व्यवहारमा रहेका भेदभावको समुल अन्त्यका लागि राज्यले विधायिकी, कार्यापालिकीय, प्रशासनिक एवं अन्य आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

२.८ **आत्मनिर्णयको अधिकार (Right to Self-determination):** यसैगरी “आत्मनिर्णयको अधिकार” लाई पनि विशेष महत्व दिइएको पाइन्छ । नागरिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धको धारा १ ले मात्रै नभएर “आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धको धारा १ मा पनि समान प्रावधान रहेको

प्रथम इच्छाधिन आलेख १९६६ को धारा १,३,५ ।

27 हेर्नुहोस्, धारा ६ ।

28 Convention against Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment 1984.

29 International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination 1965.

30 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, 1979.

छ, यसलाई दुवै अनुबन्धले साभ्ना अधिकारको रूपमा मान्यता दिएका छन्। “विकासको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र, १९८६” ले पनि विशेष व्यवस्था गरेको पाइन्छ। खासगरी सो घोषणाको धारा १(२) मा विकासको अधिकारले आत्मनिर्णयको अधिकारलाई पनि समाहित गर्ने उल्लेख गर्दै देशभित्र विद्यमान रहेका प्राकृतिक स्रोत साधन एवं राष्ट्रिय सम्पत्तिमाथि जनताहरूको सामुहिक स्वनिर्णयको अधिकार एवं पूर्ण सार्वभौमिकता रहने कुराको घोषणा गरिएको छ। यसैगरी हालसालै महासभाले ग्रहण गरेका आदिवासी जनताहरूका अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र, २००६ को धारा ३ मा आदिवासी जनताहरूको आत्मनिर्णयको अधिकार हुने घोषणा गरिएको छ। यस धारामा आदिवासी जनताहरूले स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक विकासको अवलम्बन एवं राजनैतिक हैसियतको निर्धारण गर्नसक्ने अधिकार राख्छन् भनिएको छ। यसैगरी धारा ४ मा आफूसँग सम्बन्धित स्थानीय विषयहरूमा आदिवासी जनताको स्वशासन र स्व-सरकारको अधिकार राज्यले संरक्षण गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ। यस बाहेक संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाले ग्रहण गरेका केही प्रस्तावहरू पनि आत्मनिर्णयको अधिकारका सम्बन्धमा महत्वपूर्ण छन्। महासभाले सन् १९६० मा प्रस्ताव नं. १५१४ पास गर्दै औपनिवेशिक देशहरू र ती देशका जनताहरूलाई स्वतन्त्रता प्रदान गर्नेसम्बन्धी घोषणापत्र, पारित गर्दै कुनै क्षेत्र स्वशासित क्षेत्र हो वा औपनिवेशिक भन्ने तथ्य निर्धारण गर्ने बारेमा आवश्यक सिद्धान्तहरू ग्रहण गरेको पाइन्छ। यसैगरी आत्मनिर्णयको अधिकारसम्बन्धी सिद्धान्तहरूको विकास गर्ने क्रममा महासभाले सन् १९७० मा प्रस्ताव नं. २६२५ पारित गरी राज्यहरूबीचको आपसी सहयोग एवं मित्रवत सम्बन्धसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय कानून सिद्धान्तहरूसम्बन्धी घोषणापत्र ग्रहण गर्दै आत्म निर्णयको अधिकारबाट बञ्चित बनेको कुनैपनि क्षेत्र (Non-self governing territory) अन्तर्राष्ट्रिय चासोको विषय बन्ने कुराको घोषणा गरेको पाइन्छ।

यी दस्तावेजहरूको अध्ययनबाट आत्मनिर्णयको अधिकारका विभिन्न आयामहरूलाई बुझ्न सकिन्छ। खासगरी आत्मनिर्णयको अधिकारको आन्तरिक र बाह्य अर्थ रहेको पाइन्छ। आन्तरिक आत्मनिर्णयको अधिकार भन्नाले कुनैपनि देशको भौगोलिक सिमाभित्र आवद्ध जनताले दावी गर्नसक्ने अधिकार भन्ने बुझिन्छ। यसअन्तर्गत स्थानीय स्वायत्तता र स्वशासनको अधिकार, प्राकृतिक स्रोत र साधनमाथि समुदायको पहुँचको अधिकार, आफ्नो देशभित्र विद्यमान प्राकृतिक स्रोत साधनमाथि आफ्नो सम्प्रभुता कायम गर्न पाउने जनताको सामुहिक अधिकारहरू पर्दछन् यसको विपरीत “बाह्य आत्मनिर्णय” अन्तर्गत विदेशी प्रभुत्व, दमन र उपनिवेशबाट स्वतन्त्र हुन पाउने कुनैपनि राज्य तथा जनताको अधिकारको रूपमा बुझिन्छ। यो अधिकार उपनिवेशवाद, साम्राज्यवाद, विदेशी हस्तक्षेप र प्रभुत्वविरुद्ध लक्षित अधिकार हो। यो अधिकारले राष्ट्रिय अखण्डताविरुद्धका सबैखाले हस्तक्षेपलाई अस्वीकार गर्दछ। कुनै

³¹ Art. 1(1): All peoples have the right of self-determination. By virtue of that right they freely determine their political status and freely pursue their economic, social and cultural development. (2) All peoples may, for their own ends, freely dispose of their natural wealth and resources without prejudice to any obligations arising out of international economic co-operation, based upon the principle of mutual benefit, and international law. In no case may a people be deprived of its own means of subsistence. (3) The state parties to the present covenant, including those having responsibility for administration of Non-Self-Governing and Trust Territories, shall promote the realization of the rights of self-determination and shall respect that right, in conformity with the provision of the charter of the United Nations."

³² विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्रको धारा १(२) मा भनिएको छ।

³³ Declaration on the Granting of Independence to colonial Countries and peoples, adopted by the UN General Assembly Resolution 1514 (XV), 14 December 1960. यस घोषणाको धारा १ मा विदेशी हस्तक्षेप, प्रभुत्व र शोषण मौलिक मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन एवं संयुक्त राष्ट्रसंघीय वडापत्र प्रतिकूलको कार्य हो भन्ने घोषणा गर्दै धारा २ मा

³⁴ Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among states in accordance with the charter of the United Nations, 1970 (UN General Assembly resolution 2625 (XXV)), यस घोषणापत्रको धारा १ मा राज्यहरूले अहस्तक्षेप एवं राज्यको भौगोलिक अखण्डतासम्बन्धी सिद्धान्तको सम्मान गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति कायम गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ।

³⁵ हेर्नुहोस्, The 'Agenda for Peace' issued by Secretary General Boutros Boutros Ghali UN doc A/47/211-5/24111.

³⁶ ICERD समितिद्वारा जारी गरिएको General Recommendation No. 21.

एउटा देशलाई टुक्राउने वा पृथक राज्य खडा गर्न पाउने कुरालाई आत्मनिर्णयको अधिकारभित्र समेटिने विषय होइन

२.९ **मानव अधिकारहरूको अविभाज्यता र अखण्डता (Inalienability and Indivisibility of Human Rights):** मानव अधिकारसम्बन्धी विश्व सम्मेलन, १९९३ द्वारा ग्रहण गरिएको “भियना घोषणापत्र तथा कार्यक्रमिक योजना”ले सबै मानव अधिकारहरू विश्वव्यापी, अखण्डनीय, अविभाज्य, अन्तरनिर्भर र अन्तरसम्बन्धित छन् भन्ने मान्यतालाई अगाडी सारेको छ । कतिपय पश्चिमी राष्ट्रहरूले नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारलाई बढ्ता प्राथमिकता दिने र कतिपय साम्यवादी पृष्ठभूमि भएका राष्ट्रहरूले आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारहरूलाई बढ्ता प्राथमिकता दिई नागरिक अधिकारहरूलाई गौण महत्व दिने गरेको कारण मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनमा बाधा उत्पन्न हुन गएको तथ्यलाई दृष्टिगत गर्दै सम्मेलनले उक्त अवधारणा अगाडी सारेको हो । घोषणापत्रले अधिकारहरूको स्वेच्छाचारी रूपमा विभाजन गरी कुनै अधिकारको प्रवर्द्धन गर्ने नाउँमा कुनै अर्को अधिकारबाट जनतालाई बञ्चित गर्नु न्यायसंगत नहुने ठहर गरेको छ ।

नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरूको सार्थक उपभोगका लागि आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारहरूको सम्मान र संरक्षण जति जरुरी छ आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारको उपभोगका लागि नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको सुनिश्चितता पनि त्यत्तिकै जरुरी छ भन्ने मान्यतालाई धारा ५ मा आत्मसाथ गरिएको छ । साथै सबै अधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपालनातर्फ अग्रसर हुन राज्यलाई आह्वान गरिएको छ । तसर्थ यस घोषणापत्रले सबै मानवअधिकारहरूलाई उत्तिकै महत्व दिएर तिनको संरक्षण र संवर्द्धन गर्नेतर्फ सरकारहरूलाई जिम्मेवार बनाउन महत्वपूर्ण योगदान दिएको छ । नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार एवं आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारबीचको भेदलाई अन्त्य गर्दै सबै अधिकारहरू उत्तिकै न्याययोग्य हुन् भन्ने विधिशास्त्रीय मान्यतालाई स्थापित गरेको छ । जुन नितान्त महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

३. समस्याको विश्लेषण

३.१ **मौलिक हक र निर्देशक सिद्धान्त (Fundamental Rights and Directive Principles):** नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरूको कुरा गर्दा सामान्यतय सरकारी हस्तक्षेपबाट स्वतन्त्र हुन पाउने कुरालाई जोड दिने गरिन्थ्यो । नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको उपभोगका लागि पनि राज्यको सकारात्मक दायित्वको आवश्यकता पर्दछ भन्ने बुझिदैनथ्यो सोहि अवधारणागत प्रभाव स्वरूप धेरैजसो देशका संविधानहरूमा नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरूलाई मात्रै मौलिक हकको रूपमा संविधानमा व्यवस्था गर्ने गरेको पाइन्छ । नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू तत्काल कार्यान्वयन हुन सक्ने भएका कारण मौलिक हकको रूपमा समेटिने गरेको तर्क अगाडी सारेको पाइन्छ । अर्कोतर्फ आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरू भने तत्काल कार्यान्वयनयोग्य नहुने र उपलब्ध स्रोत र साधनको आधारमा राज्यले सम्बोधन गर्दै जाने भएका कारण मौलिक हकका विषयवस्तु बन्न सक्दैनन् भन्दै कतिपय देशहरूले निर्देशक सिद्धान्तका रूपमा समाहित गर्ने गरेको पाइन्छ । तर केहि मुलुकले भने यिनीहरूलाई अधिकारको रूपमा स्विकार्न मान्दैनन् र केवल आर्थिक सामाजिक लक्ष्य र उद्देश्यको रूपमा लिन्छन् । यी अवधारणाका

³⁷ ICERD समितिले भनेको छ "In view of the committee international law has not recognized a general right of peoples to unilaterally declare secession from a state. In this respect, the committee follows the views expressed in the agenda for peace namely that a fragmentation of a state may be detrimental to the protection of human rights as well as to the preservation of peace and security. This doesn't however exclude that possibility of arrangements reached by free agreement of all parties."

³⁸ Vienna Declaration and program of action adopted by the World Conference on Human Rights on 25 June 1993.

³⁹ Art. 5 reads, 'All human rights are universal, indivisible and independent and interrelated. The international community must treat human rights globally in a fair and equal manner on the same footing, and with the same emphasis. While the significance of national and regional particularities and various historical cultural and religious backgrounds must be born in mind, it is the duty of states, regardless of their political, economic and cultural systems, to promote and protect all human rights and fundamental freedoms.'

हेनुहोस । Sarah Joseph et al, *The International Covenant on Civil and Political Rights: Cases, Materials and Commentary*, Second Edition, Oxford University Press (2004), p. 5

पछाडी स्वयं आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध” को धारा २ को व्यवस्था पनि जिम्मेवार रहेको पाइन्छ जसले यस अनुबन्धअन्तर्गत समेटिएका अधिकारहरूलाई न्याययोग्य बनाएको छैन । राज्यले उपलब्ध स्रोत साधनको आधारमा कार्यान्वयन गर्दै जानुपर्ने सकारात्मक दायित्व सुम्पेको पाइन्छ । यसरी अनुबन्धले नै आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारहरूलाई तत्काल कार्यान्वयन योग्य (Immediately enforceable) नबनाएका कारण राज्यले यिनको कार्यान्वयनमा पर्याप्त ध्यान दिएको पाइदैन । त्यतिमात्रै नभएर यस अनुबन्धको छुट्टै इच्छाधिन आलेख नहुँदा राज्यलाई उत्तरदायी बनाउने व्यक्तिगत उजुरी दिन सक्ने अवस्था पनि छैन । आर्थिक, सामाजिक अधिकारबाट राज्यले बञ्चित गरेको एवं अनुबन्धद्वारा संरक्षित अधिकारको उल्लंघन भएको भनि राज्यलाई उत्तरदायी बनाउने भूमिका खेल्ने संयन्त्रको व्यवस्था छैन ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को भाग ४ अन्तर्गत छुट्टै निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूको व्यवस्था गरी आर्थिक, सामाजिक अधिकारका विषयहरूलाई समेटि तिनीहरूलाई अदालतबाट कार्यान्वयन गराउने नसकिने घोषणा गरिएको थियो । यसैगरी नेपालको अन्तरिम संविधानको भाग ४ अन्तर्गत पनि राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरूको व्यवस्था गरिएको छ भने केही सामाजिक, आर्थिक विषयहरूलाई मौलिक हक अन्तर्गत समाविष्ट गरिएको छ । तथापी ती अधिकारहरू कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम हुने भन्ने उल्लेख भएकाले अन्य मौलिक हक सरह तत्काल न्याययोग्य हुन सक्ने अवस्था छैन । यसलाई पूर्णतः संसदको तजविजको विषय बनाइएको पाइन्छ । तर विगतमा सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत सर्वोच्च अदालतले मौलिक हक र निर्देशक सिद्धान्तबीचको विवादलाई केही हदसम्म सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको छ । केही आशाजनक विधिशास्त्र विकास भएको पाइन्छ । राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरू विरुद्धमा राज्य जाने स्थिति आएमा न्यायपालिकाले हस्तक्षेप गर्न सक्ने भन्ने व्याख्या सर्वोच्च अदालतले गरेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकारलाई सूर्य ढुंगेल समेत विरुद्ध गोदावरी मार्वल इण्डस्ट्रिज समेत भएको मुद्दामा मान्यता दिइनु एवं राज्यका निर्देशन सिद्धान्त बर्खिलाप राज्यका निकायहरूले कुनै कार्य गरेमा न्यायिक हस्तक्षेप हुन सक्ने भनि प्रकाशमणि शर्मा समेत विरुद्ध मन्त्रिपरिषद सचिवालय समेत एवं योगी नरहरीनाथ समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्रि गिरिजाप्रसाद कोइराला समेत भएको मुद्दामा गरिएको न्यायिक व्याख्यालाई यस सन्दर्भमा महत्वपूर्ण मान्न सकिन्छ । यसैगरी भारतीय सर्वोच्च अदालतले धेरै पहिलेदेखि नै निर्देशक सिद्धान्तको कार्यान्वयनको अभावमा मौलिक हकको उपभोग असम्भव हुने हुनाले निर्देशक सिद्धान्त कार्यान्वयन गर्नबाट राज्य पछाडि हट्न नसक्ने भन्ने व्याख्या गरी आएको पाइन्छ । भने दक्षिण अफ्रिकाको संविधानमा न्याययोग्य हुने गरी आर्थिक, सामाजिक अधिकारहरूलाई पनि मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसका अलावा “भियना घोषणापत्र तथा कार्यक्रमिक योजना” ले सबै मानव अधिकारहरू विश्वव्यापी, अविभाज्य र अखण्डनीय छन् भनि विकास गरेको मान्यताले पनि आर्थिक, सामाजिक अधिकारहरूलाई न्यायोग्य बनाउने राज्यहरूलाई थप दबाव सृजना गरेको छ । वास्तवमा नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार उपभोग गर्न सक्ने क्षमता अभिवृद्धिका लागि आर्थिक, सामाजिक अधिकारलाई उक्तकै महत्व दनु जरुरी हुन्छ ।

41 Art 2(1): Each State party to the present covenant undertakes to take steps, individually and through international assistance and co-operation, especially economic and technical to the maximum of its available resources, with a view to achieving progressively the full realization of the rights recognized in the present covenant by all appropriate means, including particularly the adoption of legislative measures.

42 धारा २५(४)।

43 हेर्नुहोस्, धारा ३३, धारा ३४ र धारा ३५ ।

44 उदाहरणको लागि धारा १८ को व्यवस्थालाई लिन सकिन्छ । धारा १८ (१) प्रत्येक नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम रोजगारीको हक हुनेछ । (२) महिला, श्रमिन्, बृद्ध अपाङ्ग तथा अशक्त र असहाय नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ । (३) प्रत्येक नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम खाद्य सम्पन्नताको हक हुनेछ ।

45 ने.का.प. स्वर्ण शुभजन्मोत्सव विशेषांक, २०५२ पृ. १६८ ।

46 ने.का.प. २०५४, अंक ६, पृ. ३१२ ।

47 ने.का.प. २०५३, अंक १, पृ. ३३ ।

48 Minerva Mills Limited Vs. Union of India, AIR, 1980, SC 1789.

नेपालले अनुमोदन गरेको अन्तराष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा व्यवस्थित प्रावधानहरू सन्धि, ऐन २०४७ बमोजिम नेपाल कानूनसह मान्यता प्राप्त गर्ने हुनाले ति अधिकारहरूको व्यवहारिक प्रत्याभुतिका लागि नागरिकहरूले सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकारको प्रयोग मौलिक हकको रूपमा प्राप्त संवैधानिक उपचारको हकद्वारा गरिनुपर्दछ र सर्वोच्च अदालतले पनि नागरिकहरूलाई संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक र विभिन्न कानूनहरूद्वारा प्राप्त कानुनी हकको प्रचलन गराइ पूर्णरूपमा न्याय प्रदान हुने गरी उचित उपचार प्रदान गर्नुपर्ने आफ्नो संवैधानिक दायित्व निर्वाह गरेमा नेपालका ग्रामिण भेगमा रहेका दलित, जनजाति, महिला एवं अन्य पिछडिएका वर्गहरूको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सुनिश्चित हुन सक्छ। यसका लागि नागरिक स्वयं तथा नागरिक समाजका अगुवा तथा संस्थाहरूले सार्वजनिक हक र सार्वजनिक सरोकारका यस्ता मुद्दाहरूलाई न्यायिक निरोपणका विषय बनाई पहल कदमि गरेमा न्यायिक सक्रियताको माध्यमबाट संविधानद्वारा संरक्षित नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारलाई परिणाममुखि बनाउन सकिन्छ। साथै राज्यले पनि संविधान र कानूनद्वारा प्रदत्त हक अधिकारका व्यवहारिक प्रत्याभुतिका लागि हाम्रो समाजमा विद्यमान छुवाछुत जस्ता प्रथाहरूको अन्त्यका लागि बनाईएका कानून र सर्वोच्च अदालतद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्तहरूलाई कडाईका साथ लागू गर्नुका साथै मानवतावादका बारेमा व्यापक जनचेतना अभिवृद्धि गरेमा प्रत्येक नागरिकले सम्मानका साथ जिवन निर्वाह गर्ने वातावरण सृजना हुन सक्छ। अन्यथा नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारला मौलिक हक भएतापनि आर्थिक, सामाजिक दृष्टिले पिछडिएका, सिमान्तकृत र सामाजिक बञ्चितकरणको मारमा परेका जनताहरूको लागि “आकाशको फल” सावित हुन पुग्ने निर्विवाद छ। उदाहरणका लागि नेपाली समाजमा दलितहरूले भोग्नु परेको विभेद र राज्यले उनीहरूको अधिकार संरक्षणप्रति देखाएको उदासिनताले संविधानद्वारा संरक्षित नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार अर्थहिन बनेका छन्।

३.२ आत्मनिर्णयको बढ्दो माग र नेपालको सन्दर्भमा यसको सान्दर्भिकता (Demand of Self-determination and its Relevancy in Nepal):

नेपालको वर्तमान राजनैतिक परिदृश्यमा आत्मनिर्णयको अधिकारको माग चौतर्फी रूपमा उठिरहेको पाइन्छ। नेपाल अहिले संक्रमणतर्फ तिब्रतासाथ अगाडी बढेको सन्दर्भमा विभिन्न तह र तप्काका समुदायहरूबाट आफ्ना मागहरूलाई बुल्नु नितान्त स्वभाविक हो। आत्मनिर्णयको अधिकारसम्बन्धी माग पनि नयाँ संविधान निर्माणको वर्तमान प्रक्रियामा ध्यान दिनुपर्ने एउटा महत्वपूर्ण विषयको रूपमा स्थापित भएको छ।

खास गरी आदिवासी जनजाति एवं मधेशी समुदायको वृत्तबाट यो अधिकारको माग भैरहेको पाइन्छ। तथापी मागले समेट्न खोजेको अन्तर्वार्ताका बारेमा भने खासै स्पष्टता आउन सकेको छैन। मधेशी जनताको अधिकारका लागि वकालत गर्ने संघ संस्था एवं आदिवासी जनजातिहरूको छात्रा संगठन आदिवासी जनजाति महासंघबाट “आत्मनिर्णयको अधिकार” को मुद्दालाई राष्ट्रियकरण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ। साथसाथै विचारणीय पक्ष के छ भने यसलाई संघीय प्रणालीको मागसँगै जोडेर उठाउने गरेको पाइन्छ। जसबाट आफ्नो क्षेत्र र समुदायको आर्थिक, सामाजिक राजनीतिक विकासका लागि स्वनिर्णयको अधिकारको उपयोगको न्यायोचित माग ठानि राज्यले तत्का संवोधन गर्नुपर्दछ। समयमा यस्को संवोधन नगरिएमा विखण्डनकारी तत्वहरूले यस्को दुरुपयोग गर्न सक्ने संभावनालाई ईन्कार गर्न सकिदैन।

सर्वसाधारण जनतादेखि राजनैतिक दलका नेताहरूसम्मको यसबारेको प्रतिक्रियालाई सामान्य विश्लेषण गर्दाखेरी आत्मनिर्णयको अधिकारले समेट्ने विभिन्न विषयवस्तु एवं यो माग कुन अर्थमा नेपालीहरूका लागि सान्दर्भिक हो भन्ने सन्दर्भमा अवधारणागत स्पष्टता रहेको पाइदैन। आत्मनिर्णयको अधिकार माग गर्नेहरूले पनि यसलाई नेपाली सन्दर्भमा परिभाषित नागरिकन कोरा नाराको रूपमा अगाडी बढाएको पाइन्छ भने यो मागप्रति असहमत हुनेहरूले पनि राष्ट्रको भौगोलिक अखण्डताको मुद्दालाई अगाडी सारेर यो माग असान्दर्भिक छ भन्ने टिप्पणी गर्ने गरेको पाइन्छ। वास्तवमा अहिले समग्रतामा भन्नुपर्दा नेपाली जनता आत्मनिर्णयको अधिकारका विभिन्न पक्षहरूका बारेमा जानकार भएर राजनैतिक प्रक्रियामा सहभागी हुने वातावरण सृजना हुन सकेको छैन। यसतर्फ कुनै कोशिस हुन सकेको पनि छैन।

निश्चय पनि संघात्मक प्रणालीको माग सँगै जोडेर आत्मनिर्णयको अधिकारको कुरा गर्दा राष्ट्रिय अखण्डताको प्रश्नप्रति सम्वेदनशील हुनु स्वभाविक हो। तर राष्ट्रिय अखण्डता र आत्मनिर्णयको अधिकार Mutually, exclusive भने हुन सक्दैनन्। आत्मनिर्णयको अधिकारलाई कुनैपनि राष्ट्रको भौगोलिक

49 मानवहदार विश्वकर्माविरुद्ध कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत, निर्णय नं. ४६७०, ने.का.प. २०४९, अंक १२, पृष्ठ १०१०

अखण्डताको सम्बेदनशिल प्रश्नसँग सामान्जस्यता कायम गर्ने गरी बुझ्नु पर्दछ। आत्मनिर्णयको अधिकारको कार्यान्वयनमार्फत् राष्ट्रिय अखण्डतालाई सुदृढ पारिनु पर्दछ नकि कमजोर। आत्मनिर्णयको अधिकारको आन्तरिक (Internal) र बाह्य आयामहरू भएको सन्दर्भमा माथि नै प्रष्टाइसकिएको छ। एकातर्फ औपनिवेशवाद, नवऔपनिवेशवाद, साम्राज्यवाद लगायतका विदेशी हस्तक्षेप एवं प्रभुत्व विरुद्धको कुनै पनि राज्य वा जनताको सामुहिक अधिकारको रूपमा यसलाई बुझ्ने गरिन्छ। यो बाह्य आत्मनिर्णयको विषय हो। नेपाल र नेपाली जनताले यो बाह्य आत्मनिर्णयको अधिकारको माग गरेका होईनन्। किनभने नेपाल सधैं स्वतन्त्र र स्वाधिन राष्ट्रको रूपमा विश्वसामु पहिचान कायम गर्दै आइरहेको छ। यसले विदेशी हस्तक्षेप र प्रभुत्वको प्रत्यक्ष शिकार बन्नु परेको छैन। तर वर्तमान भूमण्डलीकरणको सन्दर्भमा पनि बाह्य आत्मनिर्णयको आयामको सान्दर्भिकता पुष्टि हुन सक्दछ। राष्ट्रिय संविधान तथा कानूनहरूमा गरिएका व्यवस्थाहरू पनि भूमण्डलीकरण र आर्थिक परनिर्भरताका कारण कामयावी बन्न नसक्ने स्थिति सृजना हुँदै गएको यथार्थतालाई नकार्न सकिदैन। अझ अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा नेपाल र नेपालीको भाग्य भविष्यको फैसला नेपाली आफैले आफ्नो सार्वभौमिक अधिकारलाई उपभोग गरेर गर्न नसक्ने अवस्था निर्माण हुँदै जानु चिन्ताको विषय हो। विश्व व्यापार संगठन (WTO) विश्व बैंक (World Bank) र अन्तर्राष्ट्रिय मौद्रिक कोष (IMF) लगायतको बहुराष्ट्रिय आर्थिक संगठनहरूको दबावको आधारमा राष्ट्रिय कानूनमा संशोधन र परिमार्जन गर्नुपर्ने स्थिति देखापर्दै गएको छ। खानेपानीसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरूलाई संशोधन गरेर निजीकरण गर्ने गरी हालसालै गरिएको कानुनी व्यवस्थाले पनि यो तथ्यलाई पुष्टि गर्दछ। यस परिप्रेक्ष्यमा आर्थिक परनिर्भरतालाई कम गर्दै भविष्यमा जनताका सार्वभौमिक अधिकारमाथि पर्नसक्ने सम्भाव्य Global threat सँग जुध्न सक्ने सामर्थ्य बटुल्न, जरुरी छ। तबमात्रै जनताको सामुहिक आत्मनिर्णयको अधिकारको बाह्य पक्ष (External dimension) लाई व्यवहारमा उतार्न सकिन्छ।

जहाँसम्म आत्मनिर्णयको अधिकारको आन्तरिक पाटो हो यसको सान्दर्भिकता प्रत्येक राष्ट्रभित्र बसोबास गर्ने जनताको सरोकारको विषय बन्ने गरेको पाइन्छ। हाम्रो जस्तो सामान्तवादी, केन्द्रीकृत राज्य व्यवस्था निरन्तर रूपमा हावी हुँदै गएको समाजमा यसको माग हुनु स्वभाविक हो। देशको भौगोलिक सिमाभित्र आवद्ध भएका समग्र जनताहरूले उक्त देशभित्र आफू स्वस्वाशित भएको महसुर गर्न सकेका छन् छैन एवं जुनसुकै जातजाति, क्षेत्र, वर्ण, लिंगका जनताहरू भए तापनि राजनैतिक एवं सामाजिक व्यवस्थाका प्रत्येक अवयवहरूमा उनीहरूको प्रतिनिधित्वको प्रत्याभूति हुन सकेको छ छैन भन्ने नै आन्तरिक आत्मनिर्णयको अधिकारको चुरो विषय वस्तु हो। यसले सबैजनताको शासन व्यवस्थामा मनासिव प्रतिनिधित्वको प्रत्याभूति र समान सहभागिताको माग गर्दछ। एउटै देशको भौगोलिक सिमाभित्र आवद्ध भएर पनि शासन व्यवस्थामा प्रतिनिधित्वबाट विमुख हुनुपर्ने, विभेदको शिकार हुनुपर्ने सबै क्षेत्रमा समान अवसर पाउनबाट बञ्चित हुनुपर्ने, स्थानीय स्रोत साधनमाथिको पहुँच नहुने, अरुबाट थिचिएको र शोषित भएको महसुस गर्नुपर्ने लगायतका स्थितिहरूबाट मुक्त भै स्वशासित छौं भन्ने कुराको अनुभूति (Sense of self-governing) गराउन सकेमा मात्रै आत्मनिर्णयको अधिकारको आन्तरिक अर्थलाई व्यवहारमा उतारिएको मान्न सकिन्छ। अन्यथा नागरिक तथा राजनैतिक अनुबन्ध एवं मानव अधिकारका अन्य दस्तावेजहरूद्वारा संरक्षित आन्तरिक आत्मनिर्णयको अधिकारको उल्लंघन भएको मानिन्छ। सो उल्लंघनले निरन्तरता पाइरह्यो र त्यसलाई सच्चाउने प्रयत्न गरिएन वा त्यस्तो प्रयत्न भैरहेको छ भन्ने आश्वस्त हुन सक्ने स्थिति रहने भने स्वशासन भएको महसुस गर्न नपाइरहेको जनताले विरोध गर्नु, आक्रोश व्यक्त गर्नु र विद्रोह गर्नु उनीहरूको अधिकार मात्रै होइन, कर्तव्य पनि हो। तसर्थ राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्वअनुरूप प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता, स्थानीय स्रोत तथा साधनहरूमाथिको पहुँच स्थानीय स्वशासन समेत मार्फत जनताको आन्तरिक आत्मनिर्णयको अधिकारको व्यवहारिक कार्यान्वयन गरिदिनु नितान्त अपरिहार्य हुन्छ। तबमात्रै समग्र जनताले आफू स्वशासित भएको महसुस गर्न सक्छन्। यसो हुनु भनेको कुनै पनि राष्ट्रको राष्ट्रियता र प्रादेशिक अखण्डता सुदृढ हुनु हो कमजोर हुनु होइन।

३.३ **कार्यान्वयन स्थितिको अनुगमन (Compliance Monitoring):** नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू संविधानको मौलिक हकमा समाहित गर्दैमा स्वतः उपभोगयोग्य हुँदैनन्। तिनको यथोचित कार्यान्वयनका लागि आवश्यक उपायहरूको अलवम्बन गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ। प्रथमतः राष्ट्रिय कानूनहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुकूल परिमार्जन गर्नुपर्ने हुन्छ। दोस्रो, आवश्यक नयाँ कानूनको तर्जुमा गर्नुपर्छ। तेस्रो, त्यस्ता कानूनहरूको शब्द र भावनाअनुकूलको कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। चौथो त्यस्ता

50 नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धको धारा २।

कानुनी व्यवस्थाको यथोचित कार्यान्वयन भै मानव अधिकारप्रतिको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको परिपालना भए नभएको अनुगमन गर्ने प्रभावकारी संयन्त्रको व्यवस्था गर्नु जरुरी हुन्छ। हाम्रो सन्दर्भमा हेर्दा यी सबै पक्षमा पर्याप्त प्रयास हुन सकेको छैन। मानव अधिकार आयोगको व्यवस्था त छ तर यसको निष्पक्षता, स्वतन्त्रता र प्रभावकारीताका बारेमा विश्वस्त हुने स्थिति छैन। यसले विगतमा मानवअधिकारका घटनाहरूमा दिएका सुभाव तथा सिफारिसहरू कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन। नियुक्तिहरू विवादित बन्ने गरेका छन्।

तसर्थ स्वतन्त्र र निष्पक्ष मानवअधिकार अनुगमन गर्ने संयन्त्रको अभावमा मानवअधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन हुनसकेको छैन। नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको उल्लंघनले प्रश्रय पाएको छ दण्डहिनताको स्थिति छ। यसका साथै स्वतन्त्र र सक्षम न्यायप्रणालीको अभावमा पनि नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको उल्लंघनले प्रश्रय पाएको देखिन्छ। न्यायपाकिले निर्णय दिएर मात्रै हुँदै त्यो निर्णय कार्यान्वयन गराउने सन्दर्भमा पनि त्यत्तिकै सचेत हुनु पर्छ। तर विगतको अनुभवले न्यायाधिकारले आफ्नो निर्णयको कार्यान्वयन पक्षप्रति संवेदनसिल नहुनुलाई बिडम्बनापूर्ण मान्नुपर्दछ। कैयौं बन्दी प्रत्यक्षीकरणका आदेशहरूको ठाउँ उल्लंघन गर्दा पनि कोही पनि जिम्मेवार पदाधिकारीहरू अवलेहनाको सजाय भोग्न नपर्नु यसको प्रमाण हो। तसर्थ मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको पर्याप्त कार्यान्वयनका लागि कार्यकारी, व्यवस्थापिकीय एवं न्यायिक निकायमा पर्याप्त कर्तव्य परायणता र जिम्मेवारीपन हुनु जरुरी हुन्छ। साथै कार्यान्वयन प्रभावकारी भए नभएको अनुगमन गर्न स्वतन्त्र र निष्पक्ष संयन्त्रहरूको विकास पनि त्यत्तिकै जरुरी देखिन्छ।

३.४ दण्डहिनताको संस्कृति (Culture of Impunity): मानव अधिकारको दृष्टिकोबाट हेर्दा दण्डहिनताको संस्कृति गम्भीर समस्याको रूपमा रहेको छ। अधिकारहरूको उल्लंघनकर्तालाई न्यायको कठघरामा उभ्याउन, दण्ड जरिवानाको भागिदार बनाउन राज्य असफल रहँदै आएको छ। जसले दिनप्रतिदिन मानव अधिकार उल्लंघनको घटनाहरू दोहोरिँदै गएका छैन। कानून र व्यवस्थाप्रति डर हराएको छ। कानून हातमा लिने प्रवृत्ति बढेको छ। वास्तवमा दण्डहिनताको अन्त्य विना दिगो शान्तिको परिकल्पना गर्न सकिँदैन। कारण न्याय नै शान्तिको आधारशिला हो। निश्चय पनि लामो समयको द्वन्द्व पश्चात् प्रजातान्त्रिक संक्रमणको क्रममा रहेको देशका लागि दण्डहिनताको समस्या नौलो होइन। तर अहिले पनि दण्डहिनताको संस्कृतिलाई उन्मूलन गर्ने आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्ने सम्बन्धमा राज्यका जिम्मेवार निकायहरू संवेदनशील देखिँदैनन्। विगतमा नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरूको व्यापक उल्लंघन भएको छ, कतिपय नागरिकहरू गैरकानुनी हत्याको शिकार भएका छन्। कतिपय विस्थापितहुन बाध्य पारिए, कतिपय बेपत्ता पारिए, कतिपयले अकल्पनिय यातना भोग्न बाध्य भए। अहिले पनि यो क्रम रोकिएको छैन। जनताको जीवन, स्वतन्त्रता र सम्पत्तिको गैरकानुनी तथा स्वचेच्छाचारी अपहरण भैरहेको छ। यो यथार्थका बावजूद पनि दण्डहिनतालाई रोक्न आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने राज्यको अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्वको परिपालनाका लागि प्रयासहरू नहुनु सुखत भविष्यको लक्षण हुन सक्दैनन्।

भर्खरै जारी भएको अन्तरिम संविधानमा गरिएका व्यवस्थाहरूको अवलोकनबाट पनि आशाजनक स्थिति देखिँदैन। संविधानले सत्य निरोपण तथा मेलमिलाप आयोगको परिकल्पना गरेपनि यसलाई अधिकार सम्पन्न र स्वतन्त्र आयोगको रूपमा संविधानमा व्यवस्था नगरी निर्देशक सिद्धान्तका रूपमा मात्र राख्नाले राज्य मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनाप्रति संवेदनसिल भएको भन्न मिल्दैन। गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाको छानविन गर्ने भनिए तापनि त्यस्तो उल्लंघनका लागि जिम्मेवारहरूलाई मुद्दा चलाउने, दण्डजरिवाना गर्ने अख्तियारी सहितको संयन्त्र बनाउनेतर्फ त्यसले संकेत गर्दैन। अर्कातर्फ अपवादात्मक रूपमा पाश्चातदर्शी फौजदारी कानून बनाएर पूर्व मानवअधिकार उल्लंघनकर्ताहरूलाई दण्डको भागीदार बनाउन सक्ने गरी कुनै व्यवस्था संविधानमा गरिएको छैन। जसका कारण नयां कानून बनाएर दण्डको भागीदार बनाउन सक्ने स्थिति देखिँदैन। यसैगरी अहिलेसम्म विगतमा मानव अधिकार उल्लंघनका दोषी कोही पदाधिकारी पनि दण्डको भागीदार बन्नु परेको छैन। भविष्यमा संस्थागत सुधार गरेर जाने योजना रहेको पनि देखिँदैन। रायमाभी आयोगको प्रतिवेदन कार्यान्वयनमा सरकारको रुचि नदेखिनु र यसलाई

51 धारा ३३ को देहाय ग मा “शसस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरोपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने” भनिएको छ।

52 अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको दृष्टिमा अपराध ठहरिने मानवअधिकार उल्लंघनकर्ताहरूलाई भुतलाक्ष फौजदारी कानून निर्माण गरी दण्डित गर्ने प्रयोजनका लागि मौलिक हकअन्तर्गत अपवादात्मक व्यवस्था हुनु पर्छ तर त्यस्तो व्यवस्था राखिएको छैन।

53 जाँचबुझ आयोग ऐन, २०२६ को दफा ३ को उपदफा २ अन्तर्गत २०६३ वैशाख २२ गते पूर्व न्यायाधीश कृष्णजंग रायमाभीको अध्यक्षतामा ५ सदस्यीय आयोग गठन गरिएको थियो।

सार्वजनिक नगरिनुले पनि दण्डहिनताको संस्कृति उन्मूलन गर्न राज्य प्रतिबद्ध रहेको नरहेको प्रमाणित हुन्छ। यसका अतिरिक्त यातना, अस्वेच्छक बेपत्ता, गैरकानुनी हत्या लगायतका कार्यहरूलाई स्पष्ट फौजदारी अपराधको रूपमा परिभाषित गरी यथोचित दण्ड जरिवानाको व्यवस्था गर्नेतर्फ कुनै प्रयत्न भएको पाइदैन। जसले गर्दा भविष्यमा पनि यस्ता मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू दोहरिने स्थिति विद्यमान देखिन्छ।

३.५ सार्वजनिक संकटकाल र अधिकार निलम्बनको प्रश्न (Public Emergency and Question of Derogation): यसैगरी स्वेच्छाचारी रूपमा संकटकालिन अवस्थाको घोषणा गर्ने एंव संकट निवारणका लागि आवश्यक पर्ने भन्दा बढी अधिकारहरू समेत निलम्बन गर्ने प्रवृत्ति पनि विगतमा नगरिक तथा राजनैतिक अधिकारको कार्यान्वयनमा ठूलो चुनौतिको रूपमा रहेको देखिन्छ। संकटकालिन अवस्थामा निलम्बन नहुने भनि संविधानले स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरेका अधिकारको प्रचलनका लागि समेत न्यायपालिकाले आफ्नो अधिकार क्षेत्र प्रयोग गर्न हिचकिचाउने गरेको पाइन्छ। यस स्थितिमा अहरणीय भनि व्यवस्था गरेका अधिकारहरू पनि व्यवहारिक रूपमा हरणीय हुन पुग्ने स्थिति सृजना हुन पुगेको तितो यथार्थलाई नकार्न सकिदैन। अर्कोतर्फ संकटकालको संवैधानिकतालाई जाँच गर्न समेत सर्वोच्च अदालतले इन्कार गर्नुले पनि स्वेच्छाचारी ढंगबाट संकटकाल घोषणागर्ने प्रवृत्ति बढेको पाइन्छ।

संविधान वा नगरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्धको धारा ४(१) मा निलम्बन नहुने भनि व्यवस्था गरिएका अधिकारहरूको सूचिबाहेक अन्य अधिकारहरू स्वतः निलम्बन हुन्छन् र निलम्बन गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुरा कार्यकारीको तजविजको विषय हो भन्ने बुझाई रहेको पाइन्छ। वास्तवमा संकटकालिन अवस्थाका सम्बन्धमा अंगिकार गरिएका विभिन्न सिद्धान्त एवं मापदण्डहरूबाट उक्त तर्क समर्थित हुँदैन। निलम्बन नहुने सूचिमा सूचिकृत हक अधिकार बाहेकका अधिकारहरू पनि आवश्यकता र औचित्यताको आधारमा मात्रै निलम्बन गर्न सकिने हो। यदि आवश्यकता र औचित्यता पुष्टि हुँदैन वा जुन कारणले संकटकाल लगाउनु परेको हो त्यो कारणसँग त्यस्तो अधिकार निलम्बनको तादम्यता छैन भने त्यस्तो निलम्बनलाई स्वेच्छाचारी मान्नुपर्छ र न्यायपालिकाले त्यस्तो निलम्बनलाई बदर गर्नुपर्दछ।

३.६ प्रजातन्त्रमा नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको अपरिपालनाको प्रभाव (Impact of Non-fulfilment of Civil and Political Rights upon Democracy): महत्वपूर्ण कुरा के छ भने जतिजति नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरूको कार्यान्वयनमा संकट उत्पन्न हुन्छ। कमिकमजोरी देखापर्दै जान्छन् त्यत्तित्यति प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाप्रति पनि नकारात्मक प्रभाव पर्दै जान्छ। नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको अकार्यान्वयन र अपरिपालनाले अन्ततः प्रजातान्त्रिक प्रणालीप्रति नै वितृष्णा पैदा गर्छ। जनताको विश्वास हराउँदै जान्छ। यस्ता अधिकारको कार्यान्वयनको अभावमा सामाजिक, आर्थिक विपन्नता पनि बढ्दै जान्छ। नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार एंव आर्थिक, सामाजिक अधिकार एकअर्काका परिपूरक भएका कारणले स्वतः यसको नकारात्मक प्रभाव आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रमा पनि पर्ने निर्विवाद छ। यस सन्दर्भमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको प्रस्तावनमा उल्लेखित “मानसिले विद्रोह नगरुन् भन्ने चाहने हो भने न्यूनतम मानव अधिकारको संरक्षण हुनुपर्छ” भन्ने वाक्यांशलाई ध्यान दिनु जरुरी छ। यो व्यवहारसिद्ध तथ्य हो।

निश्चित रूपमा मानव अधिकारहरूको उल्लंघनले निरन्तरता पाउने र त्यसप्रति कोही पनि जवाफदेही हुनु नपर्ने हो भने समग्र राजनैतिक व्यवस्थाप्रति जनताको साभा विश्वास हराउँदै जान्छ र त्यस्तो व्यवस्थाले वैधता गुमाउँदै जान्छ। अन्ततः विद्रोहको सृजना हुन्छ। तसर्थ दण्डहिनताको सांस्कृतिको अन्त्यका लागि मानव अधिकारहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई ध्यान दिनु नितान्त जरुरी छ।

8. निष्कर्ष

- नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू महत्वपूर्ण भएकोमा विवाद छैन तर यसको अर्थ आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरू कम महत्वपूर्ण हुन्छन् भन्ने होइन। वास्तवमा यी दुवैथरी अधिकारहरू विश्वव्यापी, अविभाज्य, अखण्डनीय र अन्तरसम्बन्धित छन्। नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको सार्थक उपभोगका लागि आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारको समान संरक्षण र संवर्द्धन हुनु नितान्त जरुरी हुन्छ।

54 मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को प्रस्तावनाको तेस्रो अनुच्छेद।

- जनताको आर्थिक, सामाजिक स्तरमा सुधार नआएसम्म नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरूको उपभोग गर्नसक्ने क्षमता अभिवृद्धि नहुने भएकोले न्यूनतम आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारहरूलाई मौलिक हकअन्तर्गत समाविष्ट गरी न्याययोग्य बनाउनु पर्दछ। संविधानमा नै मौलिक हकहरूको सार्थक उपभोग गर्नसक्ने वातावरण सृजना गर्नका लागि राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने राज्यको संवैधानिक दायित्व हुनेछ र त्यस्तो दायित्वको परिपालना नगरेका कारण मौलिक मानव अधिकारको उल्लंघन हुन गएमा न्यायिक उपचारको बाटो अवलम्बन गर्न सकिने व्यवस्था स्पष्ट गरिनुपर्दछ।
- मानव अधिकारको उल्लंघनले निरन्तरता पाउने र दण्डहिन्ताको संस्कृतिले प्रश्रय पाउनु भन्नेको पुनः एकपछि अर्को विद्रोहलाई आमन्त्रित गर्नुहो तसर्थ मानव अधिकारका उल्लंघनकर्ताहरूलाई सजाय दिन, पीडितलाई न्याय एवं यथोचित कानुनी उपचार प्रदान गर्न, मानवअधिकार उल्लंघनको सत्यतथ्य वस्तुस्थितिको अध्ययन गरी सार्वजनिक जानकारीमा ल्याउन, पुनः मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरू दोहोरिन नदिन, मानवअधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनका लागि आवश्यक संस्थागत सुधार गर्न, समाजमा मेलमिलापको वातावरण सृजना गर्न आवश्यक पर्ने संवैधानिक, विधायिकीय, प्रशासनिकलगायतका उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ।
- नेपाल जस्तो बहुलवादी समाज भएको देशमा प्रजातान्त्रिक व्यवस्थालाई समावेशी स्वरूप नदिने हो र जनताका सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक सम्बन्धहरूलाई पुनःपरिभाषित नगर्ने हो भने प्रजातान्त्रिक र मानव अधिकार हुने खाने ठालु वर्गका लागि मात्रै हुन्छन भन्ने तथ्य स्थापित भैसकेको परिप्रेक्ष्यमा प्रजातन्त्रलाई समावेशी स्वरूप दिन आवश्यक पर्ने उपायहरू जस्तै समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली, सहभागितामूलक एवं सहमतिमा आधारित नीति निर्माण प्रक्रिया, स्थानीय स्वशासन एवं स्वायत्तता आन्तरिक आत्मनिर्णयको अधिकार, पारदर्शिता र खुलापन एवं संघात्मक प्रकृतीको राज्य व्यवस्था समेतलाई अवलम्बन गर्नुपर्दछ।
- नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको व्यवहारिक प्रत्याभूतिका लागि स्वतन्त्र र सक्षम न्याय प्रणालीको जरूरी पर्दछ। तसर्थ न्यायपालिकाको संरचनागत एवं कार्यगत स्वतन्त्रताको सुनिश्चिताका लागि आवश्यक उपायहरूको अवलम्बन गरिनुपर्छ। न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता सम्बन्धमा विद्यमान अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य र मान्यताहरू अनुकूल हुने गरी न्यायिक स्वतन्त्रताको संवैधानिक प्रत्याभूति यस सन्दर्भमा पहिलो शर्त हो।
- मानव अधिकारहरूको कार्यान्वयन स्थितिको स्वतन्त्र र निष्पक्ष अनुगमनका लागि मानव अधिकार आयोगलाई कानुनी र व्यवहारिक दुवै हिसाबले शसक्तिकृत गरिनु पर्दछ।
- यातनालाई अपराधको परिभाषाभिन्न पार्ने, गैरकानुनी हत्या अस्वेच्छिक बेपत्ता लगायतका कार्यहरूलाई स्पष्ट रूपमा अपराधको दायराभिन्न ल्याउन एवं नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार प्रतिकूलका सुरक्षा कानुनहरूलाई खारेज गर्न तत्काल विधायिकी उपाय अवलम्बन गरिनु पर्दछ।
- राजनितिक तथा नागरिक अधिकारको उल्लंघन भएको अवस्थामा उचित उपचार राष्ट्रिय कानून र संयन्त्रबाट नभएको अवस्थामा अनुबन्धको प्रथम इच्छाधिन आलेखमा प्रकृत्या अनुरूपमा मानवअधिकार समितिमा न्यायका लागि पहुँच पत्याउन सबैबाट पहल गरिनुपर्दछ।